

VAN MENSEN & DINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR

IN VLAANDEREN

Colofon

Van Mensen en Dingen

Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen

Voorheen: Oost-Vlaamse Zanten (sedert 1926) en 't Beertje / Mengelmaren (sedert 1937).

Uitgegeven door:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. (KBOV) en Volkskunde West-Vlaanderen v.z.w. (VWV), i.s.m. het Huis van Alijn (Gent), het Museum voor Volkskunde (Brugge), MAS|Volkskundemuseum (Antwerpen) en het Museum voor de Oudere Technieken (MOT) (Grimbergen). Met de steun van de provincie Oost-Vlaanderen.

Websites en e-mailadressen:

<http://users.pandora.be/kbov> - kbov@telenet.be
<http://www.volkskunde-west-vlaanderen.be> – danny@volkskunde-west-vlaanderen.be
<http://www.huisvanalijn.be> - huis.alijn@gent.be
<http://www.museabrugge.be> - volkskundemuseum@brugge.be
<http://www.volkskundemuseum.be> - volkskunde.museum@stad.antwerpen.be
<http://www.mot.be> - info@mot.be
<http://www.vcv.be> - info@vcv.be
<http://www.volkskunde-vlaanderen.be> - info@volkskunde-vlaanderen.be
<http://www.volkskunde-limburg.be>

Redactieadres: Clarissenstraat 14, 9000 Gent

Hoofredacteur:

Jacques Van Keymeulen (tel. 09-231 13 64;
jacques.vankeymeulen@ugent.be)

Redactiesecretarissen:

Adrien Brysse, Clarissenstraat 14, 9000 Gent (09-329 71 45;
adrien.brysse@telenet.be)
Kristien Bogaert (tel. 09-251 08 92; kristien.bogaert@skynet.be)
Veronique De Tier (tel. 09-383 53 98; veronique.detier@ugent.be)
Arnold Eloy (tel.: 09-220 55 85; arnold.elay@skynet.be)

Tekstredacteur: Frans Van Lancker (tel. 09-226 27 45; fra.van-lancker@skynet.be)

Redactie: Mark Adriaen, Bea Baillieu, Rob Belemans, Kristien Bogaert, Adrien Brysse, Luc Daels, Johan Dambruyne, Johan David, Hendrik Defoort, Emiel Decock, Bert De Munck, Bart De Nil, Veronique De Tier, Sylvie Dhaene, Arnold Eloy, Sibylla Goegebuer, Willy Dezutter, Guy Hoebeke, Harlinda Lox, Antoon Naert, Peter Scholliers, Werner van Hoof, Jacques Van Keymeulen, Danny Vanlooche, Harry Van Royen, Els Veraverbeke, Christophe Verbruggen, Jean van Cleven, Rinus Willemsen.

Redactieraad: prof. dr. Jan Art, prof. dr. Elze Bruyninx, lic. Marcel Daem, prof. dr. Chris De Backer, prof. dr. Marcel De Cleene, prof. dr. Magda Devos, prof. dr. Luc François, lic. Walter Giraldo, prof. dr. Rik Pinxten, prof. dr. Gerard Rooijackers, prof. dr. Hugo Soly, prof. dr. Jan Tolleneer, em. prof. dr. Romain Van Eenoo.

Concept lay-out: Nina Hoste

Vormgeving, opmaak en druk: Geers Offset nv - Gent, Oostakker

Abonnementen-informatie:

KBOV: Luc Beyens, Vinkendal 32, 9031 Gent (Drongen)
tel./fax 09-330 33 81 – e-mail: kbov@telenet.be
Volkskunde West-Vlaanderen: Danny Vanlooche,
Vooruitgangstraat 66, 8310 Assebroek;
e-mail: danny@volkskunde-west-vlaanderen.be

Abonnementsgeld: 20 Euro

Steunabonnement (met vermelding in het tijdschrift): vanaf 30 Euro

Te storten op rekeningnummer 703-0327514-23 van de Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. of op rekeningnummer 470-0267131-17 van Volkskunde West-Vlaanderen v.z.w. met als mededeling: ABONNEMENT OF STEUNABONNEMENT.

Nederlandse abonnees storten op rekeningnummer 3924.87.128, Rabobank Terneuzen, t.n.v. "Van Mensen en Dingen" met als mededeling: ABONNEMENT. Andere buitenlandse abonnees betalen op rek nr. 703-0327514-23 met vermelding IBAN BE92703032751423 en BIC AXABBE22.

Abonnees krijgen ten minste 4 nummers per jaar.

Losse verkoop: 6 Euro per nummer

Copyright:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw;
Volkskunde West-Vlaanderen vzw.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke wijze ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

Artikels kunnen opgestuurd worden naar het redactieadres en worden voorgelegd aan een leescomité. Instructies voor auteurs worden op aanvraag toegestuurd.

ISSN-nummer: 1379-9460

Foto's op de kaft:

Moderne markt, groentekraam en kippenkraam. (foto's Adrien Brysse) — Oude markt, groentemarkt op Sint-Veerleplein, Gent, ca 1900 en poelierskraam op Poeljemarkt, Gent. (verzameling Dr Roland Heughebaert)

Jaargang V-2007

Beste Lezer,

We gaan met ons tijdschrift de vijfde jaargang in. Als we onze voorganger 'Oost-Vlaamse Zanten' mogen meerekenen, bestaan we nu 82 jaar - een zeer gezegende leeftijd voor een tijdschrift voor volkscultuur.

In dit nummer wordt de schijnwerper gericht op Emile Verhaeren; het hoofdartikel van de hand van mevr. Tonia Haan handelt over 'Emile Verhaeren in de Westhoek' en ook is er een bijdrage over het Verhaerenmuseum.

In het laatste nummer van 2006 is er blijkbaar iets misgegaan bij het inbinden. Een aantal exemplaren - niet allemaal - hebben een verkeerde bladnummering. Abonnees die een 'slecht' exemplaar hebben gekregen, kunnen contact opnemen met Luc Beyens (zie het colofon) om een nieuw - en correct - nummer te bestellen. Vervelend, maar niets aan te doen. We verontschuldigen ons voor het ongemak.

Prof. dr. Jacques Van Keymeulen

Inhoud

Woord vooraf; JACQUES VAN KEYMEULEN	1
Emile Verhaeren (21 mei 1855 - 27 november 1916) in de Westhoek; TONIA HAAN	5
VINGER AAN DE POLS	
<i>Voor u geknipt</i>	
In de ban van tuinkabouters en andere sprookjesfiguren!; DANNY VANLOCKE	23
<i>Museum in de kijker</i>	
Het Provinciaal Museum Emile Verhaeren; NATHALIE FRANSEN	27
<i>Voor u gekozen</i>	
De opbreekploeg, dronkenmanspraat?; JOHAN DAVID	29
BOEKBESPREKINGEN	
Dalfser muggen. Volksverhalen uit een Overijsselse gemeente, Ruben. A. Koman; GUY HOEBEKE	31
MOZAÏEK	
Griezelen bij de Griete onder de Gentse Karnemelkbrug; LUC DEVRIESE	38
Heks terechtgesteld in Antwerpen; HUGO DRIESEN	48
Boekendieven zijn gewaarschuwd: handgeschreven vervloekingsformules in de Nederlanden en West-Europa; PETER DE BAETS	52
AGENDA	
Het Huis van Alijn, Gent	67
Stedelijk Museum voor Volkskunde, Brugge	68
Bond van West-Vlaamse Volkskundigen (Volkskunde West-Vlaanderen)	71
MASIVolkskundemuseum, Antwerpen	73
Varia	75
RECHTZETTING	76
SAMENVATTING	78

Afb. 1: E. Verhaeren door Béguin.

Emile Verhaeren (21 mei 1855-27 november 1916) in de Westhoek

Dr. Tonia Haan

In 2005 werd de honderdvijftigste geboortedag van Verhaeren herdacht. Bij die gelegenheid wijdde het museum Emile Verhaeren in Sint-Amands aan de Schelde een tentoonstelling aan de dichter waarin aandacht werd geschonken aan zijn relatie met de kunstwereld van zijn tijd. In Antwerpen verzorgde het provinciebestuur in samenwerking met het “Emile Verhaeren Genootschap” een tentoonstelling over de anarchisten rond Verhaeren, wat gepaard ging met de voorstelling van een nieuwe studie over het onderwerp.⁽¹⁾ Verhaeren is onze grootste Franstalige Vlaamse dichter. Hij heeft zich zijn leven lang als Vlaming geprofileerd en er is tot nog toe geen enkele andere Nederlandstalige dichter in de geschiedenis der Vlaamse letteren die Vlaanderen, haar kust, haar oude steden, haar helden, even hartstochtelijk met woorden geschilderd heeft en die zoveel kunstenaars geïnspireerd heeft tot het illustreren van zijn dichtbundels. Bij leven waren het zijn intieme vriend Théo Van Rysselberghe en Fernand Khnopff⁽²⁾ die de voorpagina's verzorgden van zijn dichtwerk dat eerst Deman uitgaf en later Mercure de France. *La guirlande des dunes* werd geïllustreerd door Henri Cassiers in 1927⁽³⁾ en in 1966 door Georges Laporte;⁽⁴⁾ *Les héros* en *Les villes à pignons* in 1928 door André des Gachons⁽⁵⁾ en laatstgenoemde bundel eveneens door J. Celos in 1998,⁽⁶⁾ om maar enkele van Verhaerens bundels te vernoemen die uitsluitend over Vlaanderen handelen en thuishoren in de vijfdelige cyclus *Toute la Flandre* (1904-1910). *Poèmes légendaires de Flandre et de Brabant*, een bloemlezing uit 1916, werd kort vóór het overlijden van Verhaeren geïllustreerd door Raoul Dufy.⁽⁷⁾ Georges Minne illustreerde *Les villages illusoires* (1895).⁽⁸⁾ Na het overlijden van Verhaeren werd in 1921 *Le Travailleur étrange et autres récits* geïllustreerd door Frans Masereel in een uitgave die in Genève verscheen,⁽⁹⁾ een werk dat postuum werd uitgegeven in 1920. Bernard Gantner illustreerde een bloemlezing uit zijn werk, *Florilège du plat pays*. Nog talrijke anderen artiesten lieten zich door zijn werk inspireren: Paul Baudier, Camille Berg, Frank Brangwyn, Georges Braun, Valerius de Saedeleer, Jacques Beltrand en E. Vibert.

Dat Verhaeren in het Frans schreef, is historisch te verklaren. Hij was samen met Georges Rodenbach intern in het Gentse jezuïetencollege “Sainte Barbe” en studeerde rechten aan de “Université Catholique de Louvain”. Zoals Filip Rogiers schrijft in zijn recensie van de vertaling

(1) Gullentops David en Vandevoorde Hans, *Anarchisten rond Emile Verhaeren*, VUBPRESS, 2005.

(2) Fontainas, Adrienne et Luc, *Théo Van Rysselberghe L'ornement du livre*, Antwerpen, éd. Adrienne Fontainas en Petraco – Pandora nv., Cahier 3, 1997.

(3) Verhaeren, E., *La guirlande des dunes*, Illustrations Henri Cassiers, Paris, 1927.

(4) Verhaeren, E., *La guirlande des dunes*, Préface Armand Lanoux, Illustrations Georges Laporte, Cercle des bibliophiles Anavoizard, 1966.

(5) Verhaeren, E., *Les héros, Les villes à pignons*, Illustrations André des Gachons, Paris, 1928.

(6) Verhaeren, E., *Les villes à pignons*, Namur, 1998.

(7) Verhaeren, E., *Poèmes légendaires de Flandre et de Brabant*, orné de bois gravés par Raoul Dufy, Paris, Société littéraire de France, 1916.

(8) Verhaeren, E., *Les villages illusoires*, volume orné de quatre images par Georges Minne, Collection du réveil Bruxelles, Deman, 1895.

(9) Verhaeren, E., *Cinq Récits avec 28 bois dessinés et gravés par Frans Masereel*, Editions du Sablier, 1920.

door Jan H. Misjkin van een verhalenbundel van Verhaeren: er bestonden goede redenen voor die keuze. Zo behoorden schrijvers als *Emile Verhaeren* en *Maurice Maeterlinck* tot de gegoede Franstalige burgerij. Pikant detail is het feit dat deze heren universitair geschoold waren, in tegenstelling tot de voornaamste Vlaamse schrijvers uit die tijd. Maar belangrijker is het feit dat de Franse taal in die tijd meer kans op literair succes bood, ook in de ogen van Cyriel Buysse trouwens, die op een blauwe maandag stappen ondernam om in het Frans te publiceren.⁽¹⁰⁾

En Verhaeren oogste bijval, tot in de literaire salons in Parijs, ofschoon het Frans dat hij schreef niet de taal van de Académie Française was, wat hem trouwens door sommigen verweten werd. Het was “un français flamandisant”. Het was echter geen onkunde die aan de basis lag van de taalvrijheid die Verhaeren zich veroorloofde, maar een bewuste keuze. Hij wou zich niet profileren als een would-be Frans auteur, maar als een afstammeling van een volk dat helden en grootmeesters in de schilderkunst had voortgebracht. Het Vlaanderen waar hij trots op was en dat door zijn alomvertaalde werk over heel Europa bekendheid verwierf, was echter een mythisch Vlaanderen. De wereld die hij opriep was een wereld die geïnspireerd werd door zijn kennis van de kunst en de geschiedenis en het moet gezegd dat hij als geen ander oog had voor de vormentaal, zoals zijn talrijke kunstkritische teksten bewijzen. Het zou jammer zijn om hem in deze tijd te ignoreren omdat hij geen Vlaamse nationalist was. Hij ignoreerde het Vlaamse en Nederlandse cultuurleven niet.⁽¹¹⁾ Hij correspondeerde met August Vermeylen, met Pol de Mont, met Nellie en Cyriel Buysse, met wie zijn vrouw en hijzelf goed bevriend waren, met Jan Toorop, Julius De Boer e.a.⁽¹²⁾

Toen Verhaeren zich na zijn huwelijk met Marthe Massin in 1891 voor het sociale begon te interesseren, werd hij bevriend met Emile Vandervelde. Zonder dat hij zich ooit daadwerkelijk politiek engageerde, maakte hij er geen geheim van dat zijn sympathie uitging naar het internationale socialisme, het pacifisme en geloofde hij in de vooruitgang van de wetenschap. Het nationalisme zou wijken voor het Europese bewustzijn. Hij voelde zich vooral, zoals zovele kunstenaars uit die tijd, aangesproken door het sociale onrecht, de ongelijkheid en de verloederding die door de industriële revolutie ontstaan waren. Bij het uitbreken van de oorlog werd hij niettemin in geschrift en woord een patriot, de verdediger van het door de Duitsers aangevallen vaderland en dit vaderland was voor hem België, al woonde hij toen al jaren in Parijs met zijn vrouw, een kunstschilderes, die afkomstig was uit de stad Luik, één van de eerste slachtoffers van het oorlogsgeweld.⁽¹³⁾ (bijlage 1)

(10) Rogiers, F., *Les Flamands*, in: Knack, 4 oktober, 1989, Boeken 229.

(11) Wij verwijzen naar: Stijns, Livia, *Emile Verhaeren en de Nederlandse schrijvers*, Brussel, De Vlaamse Gids, 1955.

Idem, *Verhaeren en zijn betrekkingen tot de Nederlandse letterkunde*, Brussel, De Vlaamse Gids, 1956.

Ook: *Centenaire de Verhaeren* Catalogue de l'exposition de la Bibliothèque royale de Bruxelles, 11 mai – 11 juin, 1955, nr 40.

Verhaeren, E., *Les relations entre la peinture flamande et la littérature flamande*, Voordracht, 1906.

(12) Een verzameling van zijn brieven bevindt zich in het A.M.V.C.

(13) Hoe Verhaeren, die de idealen van de Internationale voorstond, plots een patriot werd, leest men in een uittreksel van het manuscript van *Conférence sur les petites villes de Flandre avec des impressions de guerre lue en Angleterre fin juin 1914 commencement 1915* te vinden in AML F.S. XVI 1142 (bijlage 1).

Slechts enkele van Verhaerens gedichten zijn in het Nederlands vertaald. De eerste die een bloemlezing in het Nederlands samenstelde was een Noord-Nederlander, Martien Beversluis.⁽¹⁴⁾ Inmiddels gaf het gemeentebestuur van Sint-Amands een tweede bloemlezing in het Nederlands uit in 1981, met vertalingen door Julien De Mey, Charlotte Pauwels en Patrick Stevens, en door Nicole Janssens.⁽¹⁵⁾ Stefaan van den Bremt vertaalde *Les heures claires*.⁽¹⁶⁾ Daarnaast zijn er nog vertalingen in het Nederlands van losstaande gedichten door Jos De Smet, A.J. Mussche, Albert Verwey, Firmin Van Hecke, Willy Spillebeen en Stefaan van den Bremt e.a. en van het toneelstuk *Le Cloître* door Willem Gijssels.

Het overlijden van Emile Verhaeren in Rouen en zijn teraardebestelling op de militaire begraafplaats in Adinkerke in 1916. Zijn herbegravenis in het toenmalige Wulveringem in 1917-1918.

Op maandag 27 november 1916 verongelukte de auteur van *La Belgique ne veut pas mourir*, in Rouen waar hij daags voordien, op 26 november 's namiddags, in het salon van het stedelijk museum een lezing van zijn vriend René Fauchois, schrijver en musicus, had bijgewoond over "Emile Verhaeren et son œuvre". Zelf had hij enkele gedichten voorgelezen en een lezing gegeven, naar aanleiding van de opening van een tentoonstelling van werken van Belgische kunstenaars (Quittelier, Emile Claus, Paulus, Théo Van Rysselberghe, Marthe Massin, Victor Gilsoul), georganiseerd door Normandische kunstenaars ten voordele van de vluchtelingen uit de door de Duitsers bezette gebieden. De aanwezigheid van België in de Normandische hoofdstad was op dat ogenblik niet onopgemerkt. De Engelsen waren er eveneens in groten getale aanwezig.

De dag van zijn aankomst op 25 november had Verhaeren met Fauchois, die hem had uitgenodigd, de stad verkend en een cabaret vol soldaten bezocht. Plots hoorde hij Vlaamse infanteristen die hem herkend hadden. Hij voegde zich onmiddellijk bij het Vlaamse gezelschap, klonk op de gezondheid, verbroederde en wisselde enkele woorden met de soldaten in het Vlaams. Zijn kennis van hun taal was beperkt, maar de Franstalige dichter van het vijfdelige dichtwerk *Toute la Flandre* en van *Les Flamandes* voelde zich niettemin verbonden met die mannen van zijn volk aan wier zijde hij had willen strijden. Hij had zich immers bij het begin van de oorlog als vrijwilliger in Antwerpen willen melden bij het leger, wat hem als zestigjarige uiteraard door zijn omgeving uit het hoofd werd gepraat. Koning Albert en Jules Destrée, die eveneens te oud was om de wapens op te nemen, zouden voor hem een andere taak bedacht hebben die in de lijn lag van zijn talent als dichter en schrijver.⁽¹⁷⁾ Verhaeren werd waarschijn-

(14) Emile Verhaeren Een bloemlezing uit zijn gedichten in Nederlandsche verzen, 's Gravenhage, Luctor Emergo, 1940.

(15) Emile Verhaeren, *Gedichten, een keuze uit Toute la Flandre*, Gemeentebestuur Sint-Amands, 1981.

(16) van den Bremt, S., *De heldere uren*, Antwerpen, Manteau, 1998.

(17) In augustus 1914 had Jules Destrée die zijn grootste gave, zijn welbespraaktheid, ten dienste van vorst en vaderland wilde stellen, zich tot de Koning gericht: "Hij zei: *Faites-moi faire quelque chose, je vous prie. Et si c'est très dangereux, tant mieux*. Waarop Albert antwoordde dat hij hem niet tot allerlei avonturen zou bevelen maar dat hij naar Londen moest, alwaar hij de gevuchte Belgische artiesten waaronder Verhaeren moest ordenen, opdat het niet zou gebeuren dat *notre pays disparaisse dans la tourmente*". Zie: Frederik De Meyer, *Tweezijdig pragmatisme. De relatie tussen Koning Albert I en de socialistische leiders van zijn tijd*. Scriptie universiteit Gent, academiejaar 2001-2002, Deel II hfdst. I B2.

lijk ook aangesproken door het “Bureau documentaire”, gevestigd in Sainte-Adresse bij Le Havre, dat niet alleen inlichtingen verzamelde en kritische rapporten schreef, maar ook getalenteerde en bekende personen vroeg om de Belgische oorlogspropaganda te verzorgen.

In de voormiddag van 26 november had Verhaeren de abdij van Jumièges bezocht dankzij de Belgische consul, de heer Haemers, die hem een paspoort bezorgd had om door de militaire posten rond de stad te geraken. Na de opening van de tentoonstelling in de namiddag, besloot hij 's avonds met Fauchois een spektakel bij te wonen. 's Anderendaags zou hij 's morgens met de trein van 8 uur met hem naar Parijs vertrekken, maar hij besloot op het laatste ogenblik, de dag nog verder te besteden aan het bezoek van Rouen. Hij verliet zijn vertrek. Toen hij tenslotte reisvaardig was, begaf hij zich alleen met de tram naar het station waar hij vervoegd werd door Victor Gilsoul die met hem zou reizen en getuige zou zijn van het ongeval. Verhaeren, bevreesd dat hij geen zitplaats zou vinden in de met militairen overvolle sneltrein van 18.30u naar Parijs die maar 8 minuten in Rouen halt hield, iets waarvoor Fauchois hem gewaarschuwd had, sprong op het voertuig dat het station aan het binnenrijden was, maar slaagde er niet in zich in evenwicht te houden op de treeplank en zich vast te klampen aan het handvat van de deur. Hij gleed uit, viel tussen spoor en perron en werd door de trein meegesleept. Hij stierf kort nadat men hem uit zijn hachelijke positie bevrijd had. ⁽¹⁸⁾ Gezien de status van de dichter en de persoonlijke band die er bestond tussen het Hof en Verhaeren werd zijn dood onmiddellijk door de consul in Rouen, die zich toevallig op het ogenblik van het ongeluk in het station bevond, gemeld aan de secretaris van de Koning, de heer Ingenbleek, met het verzoek de vorst die in De Panne verbleef op de hoogte te brengen. (bijlage 2 AKP nr. 699-20)

Het verhaal van Verhaerens teraardebestelling is hoogst merkwaardig. Verhaeren was een figuur met internationale uitstraling. Zijn werk was bij zijn leven vertaald in bijna alle Europese talen, hij was welbekend in Rusland waar de schilder Valère Brussov (Valery Bryusov) zorgde voor de verspreiding van zijn werk en hij genoot belangstelling in Japan. Onmiddellijk nadat het nieuws van zijn overlijden bekend geraakte, stelde een Franse senator voor om Verhaeren voorlopig bij te zetten in het Pantheon in Parijs en de kosten van de uitvaartdienst op rekening van de Franse staat te brengen. Dit stuitte echter op verzet van zijn vrouw die wenste dat Verhaeren in zijn vaderland zou begraven worden. Zij werd hierin gesteund door het Belgische Hof, bij wie Verhaeren vriend aan huis was. Hij werd immers door Koning Albert als de nationale dichter bij uitstek beschouwd die met *La Belgique sanglante* (1915) en zijn lezingen in Engeland en in Frankrijk bij heel wat Belgen in binnen- en buiten-

(18) Zie het getuigeverslag van Victor Gilsoul in: Van Grasdorff, G. en Antoine-Plisnier, A., *Dites-nous... Emile Verhaeren*, Bruxelles, Les éditions de Chabassol, 1986.

Afb. 2: E. Verhaeren aan werktafel.

land vaderlandslievende gevoelens had opgewekt en er had toe bijgedragen dat de interesse van de geallieerden voor het toekomstig lot van het nog jonge koninkrijk in de belangstelling bleef. Verhaeren zou en moest naar België terugkeren.

Men baarde het stoffelijk overschot voorlopig op in het vroegere gasthuis van Rouen, waar het gegroet werd door de minister van Justitie Carton de Wiart, die uit Sainte-Adresse overkwam. Belgische en Franse soldaten hielden de wacht. Tijdens de treinreis naar Rouen die de vrouw van Verhaeren, Marthe Massin, ondernam samen met André Gide en Maria Van Rysselberghe, die haar het nieuws van het overlijden van haar man hadden meedegedeeld, besliste men dat er geen kerkelijke plechtigheid zou plaatsvinden, een beslissing die koeltjes ontvaard werd op de zetel van het katholieke bisdom in Rouen.

Of Verhaeren zich tegen een kerkelijke begrafenis zou verzet hebben blijft in het ongewisse. Volgens zijn heel gelovige familie zou Verhaeren, die veeleer een agnost was dan een atheïst en heel zeker geen vrijmetselaar was, normaliter terug zijn weg naar de kerk gevonden hebben, had hij langer geleefd. Tijdens zijn verblijf gedurende de oorlog in Groot-Brittannië zou hij, volgens Beatrice Worthing, auteur van een biografie van Verhaeren, met dr. Gilbert Murray, een classicus, gesproken hebben over religie. Hij zou zijn gesprekspartner toevertrouwd hebben hoe zijn negatieve kijk op de clerus en de godsdienst tijdens de oorlog geëvolueerd was in positieve zin.⁽¹⁹⁾

“(...) I did meet Verhaeren during the first World War, and have talked to him several times at the Athenaeum (een selecte Londense club). I remember him insisting on his change of mind about religion, and how he had found a purely anticlerical and non-religious view inadequate.”⁽²⁰⁾

Vast staat evenwel dat zijn vrouw, die zich haar hele verdere leven wijdde aan de instandhouding van de herinnering aan het leven en het werk van haar man, terugkeerde naar de kerk en een vroom levenseinde kende. Zou zij de beslissing van een niet-kerkelijke begrafenis genomen hebben, zij die zo verbonden was met haar echtgenoot, mocht ze gedacht hebben dat Verhaeren dit als een verraad zou beschouwd hebben?

Volgens Jacques Marx, een andere biograaf van Verhaeren,⁽²¹⁾ zou André Gide, die de dag van het overlijden te gast was bij Théo van Rysselberghe in Parijs en belast werd om samen met Maria Van Rysselberghe het overlijden van Verhaeren aan zijn vrouw te melden, gediscussieerd hebben met de Belgische consul Haemers die overgekomen was uit Rouen, over het houden van een kerkelijke plechtig-

(19) Worthing, B., *Emile Verhaeren*, traduit de l'anglais par Renée Wegge, Paris, Mercure de France, 1992 pp. 331-332.

(20) “(...) Ik ontmoette Verhaeren gedurende de Eerste Wereldoorlog, en ik heb meermaals met hem gesproken in het Athenaeum (een selecte Londense club). Ik herinner mij dat hij nadrukkelijk wees op zijn veranderde houding ten aanzien van de godsdienst en hoe hij tot het besluit was gekomen dat een anti-klerikale houding en een niet-religieuze instelling inadequaate waren.”

(21) Marx, Jacques, *Verhaeren, biographie d'une œuvre*, Académie Royale de Langue et de Littérature Française, 1996, pp. 537-538.

heid. De consul zou daarop geïnsisteerd hebben aangezien België een katholieke regering had. Op weg naar Rouen zou Gide de vraag gesteld hebben aan Marthe. Zij zou gezeegd hebben:

“Non, non, pas de prêtres, il ne croyait plus à rien”⁽²²⁾

wat aangehaald wordt in *Les cahiers de la petite dame* van Maria Van Rysselberghe⁽²³⁾. Nadien werd beweerd dat Gide de beslissing voor een burgerlijke begrafenis zou hebben genomen of op zijn minst de vrouw van Verhaeren zou hebben beïnvloed. Marthe zou later aan Marie Gevers hebben toevertrouwd dat ze getwijfeld had omdat haar man hield van kerkelijke plechtigheden en dat ze wroeging had dat ze haar man begraven had zonder kerkelijke dienst. André Mabile de Poncheville rapporteert de woorden van Marthe Massin aan Marie Gevers na een interview met laatstgenoemde “notre entretien du 3 décembre 1950 à Missembourg. (Edeghem)”:⁽²⁴⁾ “Je n’étais pas moi-même ce jour-là, sans quoi Verhaeren eût été enterré à l’église, avec une messe, car il était de race catholique. La présence de Gide accroissait encore cet annihilation de tout mon être. Il se repassait de ma douleur avec une sorte de sentiment néronien. Face à moi il disait: “C’est à vous de décider.” Je ne pouvais rien, j’étouffais.”⁽²⁵⁾

Terecht schrijft Jacques Marx dat al die postume confidenties niet te verifiëren vallen. Niettemin lieten de katholieke vrienden van Verhaeren op 13 december 1916 in Brussel, in het koor van Sint-Goedele, een mis voor zijn zielerust opdragen.

De Belgische autoriteiten beslisten dat Verhaeren met militaire eer zou worden begraven op de militaire begraafplaats in Adinkerke, wat mogelijk was aangezien de dichter ridder in de Leopoldsoorde was. Op 1 december werd de kist, bedekt met de driekleur, naar het stadhuis van Rouen gevoerd, waar de gelegenheidstoespraken werden gehouden door de heren Carton de Wiart en door Maurice Donnay als vertegenwoordiger van de *Académie française* en voorzitter van *La Société des Auteurs dramatiques*, waarvan Verhaeren lid was. Op de tribune zaten de minister van Buitenlandse Zaken, Emile Vandervelde, een vriend van Verhaeren die vóór de oorlog een overtuigde socialist en pacifist was, de secretaris van Koning Albert, Jules Ingenbleek, luitenant-kolonel Selliers de Moranville, de Franse minister voor Arbeid en de burgemeester van Rouen.

Na de plechtigheid werd het stoffelijk overschot in een ambulance van het Rode Kruis geplaatst en werd de reis naar De Panne aangevat door het Franse en het Belgische front. De eerste volgwagen was overladen met bloemen en kransen. In de vier andere volgwagens zaten onder meer Verhaerens vrouw, André Gide en Maria Van Rysselberghe. Toen het lijk om middernacht in De Panne aankwam werd het onmiddellijk overgebracht naar de zaal Marie-José van het hospitaal L’Océan,

(22) “Nee, nee, geen priesters, hij geloofde in niets meer”.

(23) Van Rysselberghe, Marthe, *Les cahiers de la petite dame*. Notes pour l’histoire authentique d’André Gide. Préface d’André Malraux. Paris, Gallimard, “Cahiers André Gide” 4-7, 1973-1977.

(24) Mabile de Poncheville, André, *Poèmes chrétiens de Verhaeren*, Gembloux, J. Duculot, 1968 pp. 163-164.

(25) “Ik was die dag mezelf niet, anders zou Verhaeren in de kerk begraven zijn geweest, met een mis, want hij was van katholieke komaf. De aanwezigheid van Gide versterkte nog het gevoel van verlamming van heel mijn wezen. Hij verlustigde zich in mijn smart met een soort wreedaardig gevoel. Gezeten tegenover mij zei hij: “U moet beslissen.” Ik was verlamd, ik stikte.”

Afb. 3: E. Verhaeren op de dijk.

waar men een rouwkapel had ingericht. 's Anderendaags, zaterdag 14 december, ging het verder naar de militaire begraafplaats. Er waren niet veel officiële personaliteiten op de uitvaart aanwezig: generaal Biebuyck, vleugeladjutant van koning Albert, was de vertegenwoordiger van de Koning, prinses Caraman-Chimay was de vertegenwoordigster van de koningin, die ziek was, en minister Pouillet. Zij woonden namens de regering de teraardebestelling bij. De gemeentelijke autoriteiten van De Panne, waaronder de burgerlijke provinciegouverneur Janssens de Bisthoven – de provincie had toegezegd de kosten te zullen betalen – hadden weliswaar de rouwstoet opgewacht bij de ingang van de begraafplaats, maar legden hun sjerpen af toen ze bemerkten dat het om een burgerlijke begrafenis ging en stapten op. De toenmalige terughoudendheid van het plaatselijke bestuur werd opgemerkt door dokter Depage, directeur van L'Océan, die er later gewag van gemaakt heeft in een brief aan *Le Peuple*. Die verscheen in het "Supplément" van vernoemde krant op 20 januari 1920 bij gelegenheid van een officiële herdenkingsplechtigheid ter ere van Verhaeren op 19 januari in het halfrond van de senaat (bijlage 3). De arts drukte in de brief ook zijn verontwaardiging uit over het feit dat het leger maar een compagnie infanteristen voor de uitvaartplechtigheid ter beschikking had gesteld.

Van meet af aan werd de militaire begraafplaats van Adinkerke beschouwd als de tijdelijke rustplaats van de dichter en het graf werd aanvankelijk niet van een grafsteen voorzien. De vrienden van Verhaeren, hierover verontwaardigd, zamelden na verloop van tijd hiervoor het nodige geld in. Noch de provincie, noch het hof kwamen tussen. Koningin Elisabeth wou een grafmonument laten oprichten op de top van een duin met uitzicht op zee, wat sowieso in oorlogstijd niet mogelijk was. Eind 1917 of begin 1918 werd het stoffelijk overschot van Verhaeren op vraag van het koninklijk echtpaar overgebracht naar Wolvringem. Het graf in Adinkerke was te veel blootgesteld aan oorlogsgeweld. De Britten, die de Franse troepen in juni 1917 waren komen aflossen, planden voor het najaar een grote militaire operatie in de sector, de reden waarom ook L'Océan moest verhuizen naar Vinkem. De dichter werd zonder officiële toestemming ontgraven en herbegraven in gewijde grond op het kerkhof van de Onze-Lieve-Vrouwkerk in de gemeente Wolvringem, nu Beauvoorde. Noch in het archief van het Koninklijk Paleis, noch in het Legermuseum, noch in de registers van de burgerlijke stand in Veurne, die de registers van de deelgemeente Wolvringem in haar bezit heeft, is er ook maar één enkel spoor van die herbegraving. Het krantenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit ook praktisch geen kranten uit de oorlogsjaren waarin men een eventueel artikel over het gebeuren zou kunnen vinden. De biografen van Verhaeren schijnen tot nog toe ook geen precieze datum te kunnen aangeven.

Wel hebben we een datum post quem en een datum ante quem. Een schrijven van de “Mission du Ministère des Sciences et des Arts” van 13 september 1917 wil een onbekende vriend van Verhaeren geruststellen over de toestand waarin het graf in Adinkerke zich bevindt (bijlage 4 AML- 6O79/4 – Fonds René Gevers). In *Het Vlaamsche Nieuws* van 7 februari 1918, in Antwerpen uitgegeven, lezen we dat Verhaeren nu in Wulveringem rust:

Het graf van Emiel Verhaeren “(...) Het stoffelijk overschot van den grooten dichter is overgebracht geworden naar het kerkhof van Wulveringhem. Onze stadgenoot, Frits Francken, heeft op zich genomen er over te waken dat het graf van Emiel Verhaeren tot het einde van den huidige oorlog goed onderhouden wordt.(...) Vandaag draagt de dreef die leidt naar het portaal van de kerk de naam van de dichter.”

Op 9 oktober 1927 werd het stoffelijk overschot van Verhaeren terug opgegraven en bijgezet in Sint-Amands aan de Schelde, zijn geboorteplaats, in een monument dat uitziet op de Scheldebocht. Zijn wens ging in vervulling:

(...)
 Le jour que m’abbatra le sort,
 C’est dans ton sol, c’est sur tes bords
 Qu’on cachera mon corps,
 Pour te sentir même à travers la mort, Enco
 (...)
 O woeste Schelde van het Noorden,
 Bij ‘t komen van mijn laatste dag,
 Ontvang mijn as in uwe boorden,
 Dat ik tot in mijn graf, Uw leven voelen mag
 (twee strofen uit: “L’Escaut” vertaald door Kanunnik Jos De Smet, die het graf in Sint-Amands inzegende)

In 1953 werd Verhaeren nogmaals opgegraven omdat het monument aan de Schelde tijdens de overstromingen ondergelopen was. De laatste rustplaats van de dichter moest na de catastrofe gesaneerd worden en werd, op vraag van koningin Elisabeth, Marthe Massin, zijn vrouw die hem vijftien jaar overleefd had en die men niet onmiddellijk in het graf van haar man had bijgezet, uiteindelijk terug met hem verenigd in de dood op 18 juni 1955. In de jaren 80 van de vorige eeuw werd een nieuwe straat die getrokken werd in de Westhoekverkaveling te De Panne, naar Emile Verhaeren genoemd. Op een oorlogsmonument dat WO I gedenkt en opgericht werd voor de Vierde Legerdivisie (generaal Michel du Faing d’Aigremont en regimenten) in Wulpen aan de Veurnekeiweg, komen op een rotsblok twee gedichten voor, een Franstalig van Emile Verhaeren en een Nederlandstalig van Albrecht Rodenbach.

(26) Jacques Marx die deze bezoeken vermeldt, verwijst in *Verhaeren Biographie d'une œuvre* op. cit. supra naar de correspondentie van Koning Albert en van Koningin Elisabeth, uitgegeven en gecommentarieerd door Christophe V. Le Roi *Albert et la Reine Elisabeth, d'après une correspondance inédite*, pp. 31, 577-578.

(27) Princesse Marie-José, *Albert et Elisabeth de Belgique, mes parents*, Paris, Plon, 1971 p. 58.

"Wie had zich kunnen voorstellen dat ik hofdichter zou worden? Maar het Hof is geen Hof zoals elders. Het lijkt zo weinig op een Hof."

(28) Die woorden worden aangehaald in een artikel "Paroles d'un Roi-Chevalier" van Nonheim in *La Métropole* van 17 juni 1956.

(29) Thielemans, Marie-Rose, Vandewoude, Emile, *Le Roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916*, Préface de Jean Stengers, Bruxelles, Office international de librairie, 1982, pp. 441-442.

Brief van 13 augustus 1914

Cher Maître,

Votre lettre si chaleureuse et d'un patriotisme si éloquent m'a profondément touché.

J'ai à cœur de vous dire qu'elle a été pour moi un réconfort dans les circonstances graves que nous traversons.

Merci bien vivement d'avoir pensé à moi et de m'avoir exprimé en termes si délicats des sentiments d'attachement auxquels je tiens tout particulièrement. Croyez-moi toujours, cher Maître,

Votre très dévoué,

Albert

Waarde Meester,

Uw zo hartelijke brief die op welsprekende wijze getuigt van vaderlandsliefde heeft mij diep getroffen. Ik sta erop U te zeggen dat hij voor mij een troost betekende in de ernstige omstandigheden die wij beleven.

Heel hartelijk dank voor het feit dat U aan mij gedacht heeft en dat U in zo'n kiese bewoordingen uw gevoelens van genegenheid, waarop ik bijzonder gesteld ben, heeft uitgedrukt. Wees steeds verzekerd, waarde Meester, van mijn hoogachting,

Albert

Het bezoek van Verhaeren aan het IJzerfront in november 1914 en in augustus 1915

Het bezoek van Verhaeren aan het front in november 1914 en in augustus 1915 is het gevolg van enerzijds de vriendschapsbanden tussen de dichter en koning Albert I en koningin Elisabeth, anderzijds van het politieke doorzicht van de koning die in oorlogstijd alle krachten in het land wou bundelen en wie zeggingskracht had wou inzetten om de Belgische zaak ter plekke en in het buitenland te bepleiten. Een dichter met internationale faam kon door zijn geschriften en zijn lezingen de aandacht voor het leed van de Belgische bevolking en de ellende van de Belgische troepen aan het front gaande houden, zeker wanneer hij het van dichtbij gezien had.

De banden tussen de vorst en Verhaeren gaan terug tot het prille begin van de twintigste eeuw en verklaren waarom hij uitgenodigd werd. Koning Albert I had in 1900, toen hij nog prins was, een voorstelling bijgewoond van een toneelstuk van de schrijver, *Le Cloître*, en had na de voorstelling de dichter persoonlijk gefeliciteerd. In 1908 zou de prins Verhaeren persoonlijk hebben aangeschreven om zijn bewondering voor zijn werk uit te drukken. De banden werden alsmaar hechter: op 14 juni 1908 werd Verhaeren uitgenodigd in de koninklijke villa in Oostende, later in de prinselijke woning in de Wetenschapstraat in Brussel en vervolgens op het koninklijk paleis, de villa in Oostende en in het kasteel van Ciergnon.⁽²⁶⁾ Verhaeren werd als het ware "de hofdichter". De kinderen van het koningspaar leerden zijn gedichten uit het hoofd. Voor de verjaardag van de koningin op 25 juli 1911, schreef hij zelfs een gelegenheidsgedicht dat prinses Marie-José voordroeg (bijlage 5 AKP).⁽²⁷⁾ Verhaeren zou gezegd hebben:⁽²⁸⁾ "Qui aurait cru que je serais devenu un poète de Cour? Mais ce n'est pas une Cour comme les autres. C'est si peu une Cour".⁽²⁹⁾

Toen de oorlog uitbrak had Verhaeren in een brief de koning onmiddellijk verzekerd van zijn vaderlandslievende gevoelens en laatstgenoemde had hem hiervoor vanuit Leuven schriftelijk zijn dank betuigd.⁽²⁶⁾ Het was dus niet zo verwonderlijk dat de koning Verhaeren, die bij het uitbreken naar Engeland gevlucht was en daar lezingen hield *Conférences sur les petites villes de Flandre* terugriep zodat hij ter plekke op het IJzerfront zou kunnen kennismaken met het oorlogsgeweld, wat ongetwijfeld indruk zou maken en de dichter zou inspireren om met nog meer bezieling het onrecht dat de Belgische bevolking werd aangedaan te verwoorden. Verhaeren zou in zijn volgende *Conférence* getuigen van wat hij had gezien en meegeemaakt vooraleer het in dichtvorm uit te drukken (bijlage 6).

De twee bezoeken van Verhaeren aan het front worden gerelateerd in

de dagboeken van de ordonnansofficieren van dienst, en in het boek van prinses Marie-José over haar ouders dat gebaseerd is op haar eigen herinneringen en op het dagboek van haar moeder, koningin Elisabeth, waaruit zij fragmenten overneemt. Het dagboek is een document dat nog steeds in het bezit is van de koninklijke familie en het is bijgevolg niet ter inzage in het archief van het koninklijk paleis.⁽³⁰⁾ Prinses Marie-José vertelt:

(...) Emile Verhaeren vint au moment le plus crucial de la bataille d'Ypres, le 13 novembre 1914. Ma mère note: "11heures, Emile Verhaeren arrive, il est très ému de se trouver en Belgique. L'après-midi, il part en auto avec Albert à Pervyze. A 4 heures, Vandervelde vient chez moi pour l'organisation des réfugiés. Vers 6 heures Verhaeren revient du front et retrouve Emile Vandervelde que j'ai retenu pour qu'il le voie. Conversation intéressante entre les deux amis à propos du socialisme. (...)">⁽³¹⁾

De verwoesting van Ieper, de brand van de hallen, Sint-Maarten en het belfort, worden beschreven in het gedicht van Verhaeren *Ypres* in *Les Ailes rouges de la Guerre* (1915):

(...)
 Les Halles, et Saint Martin, et le beffroi
 S'allumèrent tous à la fois:
 On eût dit que leurs flammes
 Faisaient un large brasier d'âmes.
 Ce que la ville avait conquis obstinément
 Au cours des temps,
 En sa croissance triomphale,
 Et ses chartes et ses décrets et ses annales,
 Et sa tenace ardeur et son courage altier,
 Et le renom européen de ses métiers,
 Et surtout l'admirable et gothique visage
 Que l'âge lui avait fait et parfait d'âge en âge,
 Tout fut brûlé et lentement anéanti
 Jusqu'au ras de la terre.
 (...)

Uit het dagboek van de ordonnans (bijlage 7 AKP- AE 530-1) vernemen we dat Verhaeren op 13 november 1914 met de heer Ingelbeek om 11u uit Le Havre in De Panne aankwam⁽³²⁾, dat hij om 14u het dorp Pervijze en de inundaties bezocht alsook de ruïnes van Pervijze, die een gevolg waren van de Duitse bombardementen. Om 17u voegde de Minister van Oorlog zich bij het gezelschap te Veurne, waarop een lang gesprek volgde. Om 18u keerde het gezelschap terug naar De Panne. De ordonnans noteert dat Verhaeren diep onder de indruk is

(30) Princesse Marie-José, op. cit. supra, pp. 251-252.

(31) (...) Emile Verhaeren kwam aan op het meest cruciale moment van de slag om Ieper, op 13 november 1914. Mijn moeder noteert: 11u, Emile Verhaeren komt aan, hij is heel aangedaan nu hij zich in België bevindt. 's Namiddags vertrekt hij per auto met Albert naar Pervijze. Om 4u komt Vandervelde bij mij voor de organisatie van de vluchtelingen. Rond 6u komt Verhaeren terug van het front en ontmoet hij Vandervelde die ik opgehouden had opdat hij hem zou zien. Interessant gesprek tussen de twee vrienden over het socialisme. (...)”

(32) AKP – A.E. nr. 530-1.

Afb. 4: Tekst van E. Verhaeren ter ere van de Koningin voor te lezen door Prinses Marie-José.

*Compliment a sa Majeste la Reine
pour etre ve par la petite Marie José*

*Voici le jour des compliments
Que tous les ans Novembre amène
Ailleurs on célèbre la Reine
J'ai l'on fête sa maman.*

*Les plus fervents qui vous adorent
Entre eux rivalisent d'ardeurs
Mais je vous aime mieux encore
Etant plus près de votre cœur.*

*Je vous offre ma petite âme
Qui tremble entre mes doigts jolis
Avec ces roses, fleurs de flamme,
Qui toutes, vous aiment aussi.*

E. Verhaeren

van zijn bezoek aan Pervijze en dat hij er 's avonds nog lang bij stilstaat. Hij vergelijkt de huidige toestand van het dorp met een skelet waarvan een reeks wervels verwijderd werden. Hij is erg getroffen door de aanwezigheid van een laatste bewoner die gebleven is in het enige huis dat gespaard bleef van de bombardementen. De uittocht van de bewoners uit de dorpen in de IJzerstreek waarvan de torens in brand staan wordt op een treffende wijze beschreven in *Les exodes (Les ailes rouges de la guerre)*.

(...)

Et les bêtes et les hommes ainsi s'en vont
Vers l'affreuse détresse et le malheur profond,
Se rapprochant et se parlant comme naguère,
Avec des mots qu'entend la terre

Depuis toujours.

Et tout à coup, voici les tours,
Les grandes tours qui s'éclairent de bourgs en bourgs
Et qui tendent jusqu'à la mer la tragédie
Haletante de l'incendie

(...)

Op zaterdag 14 november 1914 (bijlage 9 AKP-AE 530-1), begeeft de Koning zich om 8.30u in gezelschap van Verhaeren naar het front in Ramskapelle, langs het spoor. De indruk is dat de vernielingen er belangrijk zijn maar minder indrukwekkend dan in Pervijze, omdat de straten niet zo smal zijn. Ze bezoeken de loopgraven van de eerste linie en stellen vast dat de schuilplaatsen goed zijn, maar niet voor het

geval ze bestookt zouden worden door grote obussen. Ze zijn ook onvoldoende bezet. Intussen wordt Nieuwpoort-stad door de Duitsers gebombardeerd alsook Stuivekenskerke en Diksmuide. Om 10.30u keert het gezelschap terug naar Veurne. De neerslag van deze bezoeken vinden we terug in het gedicht *La ferme des marais d'or* (*Les ailes rouges de la guerre*). Om 14u bezoekt Verhaeren in De Panne de “goumiers” (Franse hulpstroepen uit Algerije) die in de duinen gelegerd zijn in kleine éénpersoonstenten zoals gebruikelijk in de woestijn. Verhaeren onderhoudt zich met de zwarte en bruine koks die onder de blote hemel geïnstalleerd zijn. Op zondag 15 november 1914 (bijlage 9 AKP-AE 530-1) vertrekken de heren Ingelbeek en Verhaeren naar Le Havre.

In april 1915 ontvangt Verhaeren een brief uit De Panne van koning Albert I, gedateerd van 10 april, die hem ten tweede male uitnodigt om met hem het front te bezoeken.⁽³³⁾ In deze brief geeft de Koning een stand van zaken over de frontlinie: (...) Depuis votre passage ici, notre ligne, celle que nous occupons, s'est allongée et affermie, voilà 6 mois que nous sommes sur l'Yser bien fixés sur ce dernier lambeau de territoire. (...)⁽³⁴⁾

Deze brief inspireerde Verhaeren tot het schrijven van een bekend gedicht *Un lambeau de Patrie* (*Les Ailes rouges de la Guerre*, 1916). Hij herneemt de woorden van koning Albert, “un lambeau de territoire” en parafraseert ze.

(...)

ce n'est qu'un bout de sol étroit,
Mais qui renferme encore et sa reine et son roi
Et l'amour condensé d'un peuple qui les aime

(...)

Het gedicht brengt ook hulde aan het medeleven van koningin Elisabeth met het lot van de soldaten en aan de rol die ze speelde bij de verpleging van de gewonden. Hij bezocht immers met haar L' Océan, het hospitaal van dokter Depage, tijdens zijn tweede bezoek aan De Panne in augustus 1915, wat bevestigd wordt door het dagboek van Jane de Launoy, waarin ook de begrafenis van Verhaeren in Adinkerke vermeld wordt.⁽³⁵⁾

(...)

Celle qu'ils acclamaient aux jours d'orgueil, leur Reine
Vient errer et prier parmi leurs pauvres croix;
Et son geste est timide et son ombre est discrète;
Elle s'attarde et rêve et quand le soir se fait,
Vers les dunes là-bas, sa frêle silhouette
Avec lenteur s'efface et bientôt disparaît.

(...)

(33) Thielemans, Marie-Rose, Vandewoude, E., *Le roi Albert au travers de ses lettres inédites*, op. cit. supra p. 561.

(34) (...) Sinds uw laatste bezoek hier heeft onze frontlinie, de linie die wij bezetten, zich verlengd en versterkt. We zijn nu al 6 maanden aan de IJzer, goed ingeplant op dit laatste lapje van ons grondgebied. (...)

(35) de Launoy, Jane, *Oorlogsverpleegsters in bevolen dienst 1914-1918*, uit het Frans vertaald en van commentaar voorzien door André Gysel, Gent, Snoeck-Ducaju en zoon, 2000, pp. 113,167.

(36) A.K.P. – AE nr 530-3.

(37) Verhaeren, Emile, A Marthe Verhaeren deux cent dix-neuf lettres inédites 1889-1916, présentées par René Vandevor, Paris, Mercure de France, mcml, pp. 440-441, lettre ccxiv.

Poste militaire, 4 août 1915

Très chère mienne,

Nous revenons des tranchées. Nous y avons fait une visite de deux heures et demie, allant de poste en poste.

Jamais je n'ai aussi bien vu la guerre. J'ai un poème nouveau dans ma tête. Ce matin, je suis allé avec la Reine visiter le tombeau de Madame Depage. Nous fûmes émus jusqu'au larmes. Puis en revenant nous avons été surpris par une pluie torrentielle et nous nous sommes réfugiés dans une barque de pêcheurs échouée sur la plage de La Panne. Nous y avons pris un morceau de voile pour nous abriter, nous protégeant l'un l'autre et ce fut charmant. Demain j'irai voir les hôpitaux avec Depage, mais je ne retournerai plus au front. Donc, sois très, très tranquille. Je ne sais encore quand je reviendrai. Je crois toutefois que ce sera jeudi. Je te télégraphierai. Je t'embrasse de tout mon cœur et avec une tendresse toujours plus fraîche. Baisers à la petite Marthe et tout, tout à toi.

Militaire post, 4 augustus 1915

Mijn allerliefste,

Wij komen terug van de loopgraven. Wij hebben er een bezoek gebracht van tweeënhalve uur, gaande van post naar post. Nooit heb ik de oorlog zo goed gezien. Ik heb een nieuw gedicht in mijn hoofd. Vanmorgen ben ik met de koningin het graf van Mevrouw Depage gaan bezoeken. We waren tot tranen toe bewogen. Op de terugweg werden we verrast door een hevige regenbui en zijn we gaan schuilen in een gestrande vissersboot op het strand in De Panne. We hebben een stuk zeil genomen om ons te beschutten en we hebben elkaar beschermd en het was charmant. Morgen ga ik met Depage de hospitalen bezoeken, maar ik keer niet terug naar het front. Wees dus heel, heel gerust. Ik weet nog niet

Als belangrijke documenten beschikt men, wat dit tweede bezoek aan het vorstenpaar en het front betreft, naast het getuigenis van prinses Marie-José, die uit het dagboek van haar moeder citeert, naast het dagboek van de ordonnans en de agenda van de Koning,⁽³⁶⁾ over een reeks foto's gemaakt door de Koningin (AKP), en een brief van Verhaeren aan zijn vrouw,⁽³⁷⁾ gedateerd 4 augustus 1915. In deze brief vermeldt Verhaeren een gedicht dat hij in zijn hoofd heeft en dat heel waarschijnlijk het hierboven geciteerde gedicht is. Uit het dagboek van de ordonnans vernemen we dat de Koningin op 3 augustus met Verhaeren langs het strand gaat wandelen, richting Sint-Idesbald, en hoe hij de volgende twee dagen doorbrengt in De Panne (bijlagen 10-11-12 AKP). In haar dagboek noteert koningin Elisabeth:⁽³⁸⁾

(...) Promenade vers Coxyde, sur la plage, avec Verhaeren. Nous allons nous recueillir sur la tombe de Marie Depage. En revenant, pris par une pluie torrentielle. Nous nous réfugions dans une barque sur le sable et tirons la voile au-dessus de nos têtes. Malgré cela, nous sommes trempés. Verhaeren n'a rien pour se changer. Il met un costume du magasin de l'armée. A 1h 1/2 il part avec Albert et Galet à Forthem. Ils marchent sur toute la ligne de la 2e division. Verhaeren a mis le paletot de Briquet (*l'huissier*), une casquette de X... et un imperméable d'Albert. Le lendemain, sur la plage, Albert passe en revue l'artillerie de la 6e division, puis l'artillerie défile. Verhaeren, Depage et moi regardons de tout près. A dix heures, visite à l'Océan. Depage montre toutes les installations à Verhaeren. Ensuite hôpital de Cabour que Derache, élève de Depage, nous fait visiter.

5 août: Départ de Verhaeren à 8h1/2.⁽³⁹⁾

Na dit bezoek zou het vorstenpaar Verhaeren die in 1916 stierf, niet meer weerzien.

De bezoeken aan het front lieten sporen na in het werk van Verhaeren zoals blijkt uit de hierboven geciteerde gedichten. Ook nog andere teksten die de auteur tijdens de oorlog schreef en die duidelijk een propagandistisch karakter hebben, alsook zijn vroegere teksten werden aan het front voorgelezen (bijlage 13 AML F.S. XVI 148/429). Individuele lezers schreven naar de meester om hem te zeggen hoe ze in de loopgraven troost putten uit zijn verzen (bijlage 14 AML F.S. XVI 148/87). We lezen bij Jacques Marx het volgende over de invloed van het werk van Verhaeren:⁽⁴⁰⁾ (...) C'est qu'on lisait Verhaeren dans les champs dévastés de l'Yser! Gauchez raconte qu'une lecture eut lieu au front, devant tout le corps d'autos-canon mitrailleurs désigné pour combattre en Russie. (...)

(...) Des vers de Verhaeren ou des commentaires de son œuvre ne sont pas rares dans les journaux et les petites revues éphémères diffusées au front. (...)⁽⁴¹⁾

Nu worden evenwel de teksten die de dichter tijdens de oorlog schreef niet meer gerekend tot het beste literaire werk van de auteur, al hebben ze natuurlijk wel een documentaire waarde. Volledigheidshalve kan men hier nog aan toevoegen dat zijn toneelstuk *Le Cloître* in De Panne voor de troepen werd opgevoerd op 24 juni 1918.⁽⁴²⁾

De Westhoek in de cyclus *Toute la Flandre* (1904-1911) en de impact van de gedichten op R.M. Rilke

Het is in de vijfdelige cyclus *Toute La Flandre* dat men gedichten vindt waarvan men met zekerheid weet dat ze ontstaan zijn ten gevolge van een verblijf in of een bezoek aan de Westhoek. Sommige van die gedichten verschenen eerst afzonderlijk in verschillende tijdschriften en werden later herwerkt vooraleer ze gebundeld werden. Er is vooreerst het gedicht *Le Saule* uit *La guirlande des dunes* (1907) verschenen in 1898 in het Brussels tijdschrift *Durendal Revue catholique d'art et de littérature* (pp. 671-672). Dit gedicht werd door de dichter opgedragen aan Louise Héger (1839-1933) die hij dikwijls bezocht in de nu nog bestaande villa Bloemendaal uit 1893. Hij was gebouwd op een 16 meter hoge duin gelegen aan de Fluithoekweg en het Louise Hégerplein, de voormalige Dorpsplaats in Koksijdedorp. Op haar domein bevonden zich een reeks wilgen die deze verdienstelijke landschapschilderes, die behoorde tot de tweede generatie van de school van Tervuren (Hippolyte Boulenger), op een doek uitbeeldde dat zich nu bevindt in het museum in Doornik. Het gedicht viel bijzonder in de smaak van koningin Elisabeth, die de auteur vroeg om haar de bezongen boom te tonen. In een brief van 30 juni 1911, verzonden vanuit Oostende, bedankt zij de dichter die haar een geneesmiddel had aanbevolen tegen hooikoorts, een kwaal waaraan Verhaeren ook leed, en zij vraagt naar de wilg:⁽⁴³⁾

(...) Quand aurons-nous le plaisir de vous revoir? J'espère bientôt, le plein été arrive, emportant les causes de l'ennuyé mal dont nous souffrons tous deux. Peut-être que vous nous montrerez le saule entre Furnes et Coxyde? (...)⁽⁴⁴⁾

Verhaeren was niet heel precies geweest in zijn gedicht *Le Saule* !
(...)

Si vous voulez savoir où son sort se décide,
C'est tout au loin, là-bàs, entre Furnes et Coxyde,
Dans un petit chemin de sable clair,
Près des dunes, d'où l'on peut voir dans l'air,
Les batailles perpétuées
Des vents et des nuées
Bondir de l'horizon et saccager la mer.

In hoeverre er in 1911 een wilg, "tout au loin, là-bas, entre Furnes et Coxyde," zoals beschreven in het gedicht gedateerd 1898 nog aan de

wanneer ik terugkom. Ik denk niet-temin dat het donderdag zal zijn. Ik zal je telegraferen. Ik omhels je heel hartelijk en met een nog steeds groeiende genegenheid. Kusjes voor de kleine Marthe en geheel, geheel de jouwe.

(38) Princesse Marie José, Albert et Elisabeth mes parents, op. cit. supra, pp. 252-253.

(39) (...) Wandeling richting Koksijde, langs het strand met Verhaeren. We begeven ons naar het graf van Marie Depage, waar we enkele ogenblikken in stilte mijmeren. Bij het terugkeren worden we door een stortvloed verrast. We schuilen in een bootje op het strand en trekken het zeil over onze hoofden. Niettemin zijn we doornat. Verhaeren heeft niets bij zich om zich om te kleden. Hij trekt een pak uit het legermagazijn aan. Om 13.30u vertrekt hij met Albert en Galet, richting Forthem. Zij stappen langs heel de linie van de 2de divisie. Verhaeren heeft de mantel van Briquet aan (de kamerbewaarder), een pet van X... en een regenmantel van Albert. 's Anderendaags schouwt Albert op het strand de artillerie van de 6de divisie, dan defileert de artillerie. Verhaeren, Depage en ik volgen alles vanop heel korte afstand. Om tien uur, bezoek aan l'Océan. Depage toont alle installaties aan Verhaeren. Nadien het hospitaal van Cabour dat Derache, een leerling van Depage, komt ons laat bezoeken.

5 augustus: "Vertrek van Verhaeren om 8.30u

(40) Marx, J., Verhaeren, Biographie d'une œuvre, opus cit. supra, p. 520.

(41) (...) En of men Verhaeren las in de verwoeste velden aan de Ilzer! Gauche vertelt dat er op een dag werd voorgelezen voor het verzamelde korps van de kanon-auto mitrailleurs die bestemd waren om in Rusland te gaan strijden. (...)

(...) Verzen van Verhaeren of commentaren op zijn werk verschijnen niet zelden in de kranten en de kleine tijdschriften van korte levensduur die aan het front verspreid worden. (...)

(42) Dit wordt vermeld door Bijmens, B. "De Panne gedurende de eerste wereldoorlog" in *Bachten de kupe* Heemkundig tijdschrift, maart, 1972, 14de jaargang, p. 72.

(43) 30 juni 1911 (ML FS XVI 148/1462).

(44) (...) Wanneer zullen wij het genoeg hebben elkaar weer te zien? Ik hoop weldra, de volle zomer komt er aan, waarmee de oorzaak van de vervelende kwaal waaraan we beiden lijden verdwijnt. Misschien zult U ons dan eens de wilg tussen Koksijde en De Panne tonen? (...)

(45) uit: *Centenaire de Verhaeren*, Catalogue de l'exposition de la Bibliothèque royale de Bruxelles, 11 mai-11 juin 1955 nr. 40.

(46) Elisabeth Worthing op. cit. supra p. 295 en zo ook Jacques Marx op. cit. supra p. 430 citeren een brief van de jonge prins, gedateerd 30 juli 1910 (ML FS XVI 148/1466), aan Verhaeren die hem een handgeschreven gedicht geschonken had nadat het kind hem één van zijn gedichten had voorgedragen:

Monsieur Verhaeren,
C'est sur le sable, vers midi, que j'ai appris votre belle poésie; j'ai eu beaucoup de plaisir quand j'ai vu que je la comprenais et j'ai été très heureux de vous la réciter.
Je suis très fier d'avoir reçu cette poésie écrite par vous, je vous en remercie beaucoup. Je veux en apprendre encore d'autres.

Votre bien respectueux
Léopold

Mijnheer Verhaeren,
Het is op het zand, rond de middag, dat ik uw mooi gedicht geleerd heb; ik was heel blij toen ik zag dat ik het begreep en ik ben heel gelukkig dat ik het voor U heb mogen opzeggen. Ik ben heel fier dat ik dit door U geschreven gedicht gekregen heb, en ik dank U zeer. Ik wil er nog veel andere leren.

Uw heel eerbiedige
Leopold

Nota: de jonge prins kreeg een handgeschreven tekst van Verhaeren die in zijn kamer werd opgehangen.

Koningin te tonen viel, blijft in het ongewisse. Verhaeren beantwoordt de brief op 5 juli 1911 en zegt dat hij graag met de Koningin op zoek zou gaan naar deze boom ergens tussen Veurne en Koksijde, maar dat hij niet weet of die nog bestaat. Had die oude boom geweten dat een koningin zich voor hem zou interesseren, dan had hij heel zeker al zijn krachten verzameld om in leven te blijven.⁽⁴⁵⁾ Men mag echter de symbolische dimensie in het werk van Verhaeren niet over het hoofd zien. Hij zag in de boom een zinnebeeld van de bevolking van de kust, door weer en wind gekneet tot een taai ras. Vandaar de eerste versregel:

Ce saule-là, je l'aime comme un homme.

Een tweede gedicht uit *La guirlande des dunes*, dat uitdrukkelijk verwijst naar de Westhoek, is het gedicht *Les tours au bord de la mer*. De torens van Nieuwpoort, Veurne en Lissewege staan daar zoals de wilg, als getuigen van de ruwe volksaard van de Vlaming, een volksaard waaraan de dichter trouw wil blijven:

(...)

Votre ombre est là, sur mes pensers et sur mes livres,
Sur mes gestes nouant ma vie avec sa mort.
O que mon cœur toujours reste avec vous d' accord !
Qu'il puise en vous l'orgueil et la fermeté haute,
Tours debout près des flots, tours debout près des côtes,
Et que tous ceux qui s'en viennent des pays clairs
Que brûle le soleil, à l'autre bout des mers,
Sachent, rien qu'en longeant nos grèves taciturnes,
Rien qu'en posant le pied sur notre sol glacé,
Quel vieux peuple rugueux vous leur symbolisez
Vous, les tours de Nieuport, de Lisweghe et de Furnes!

Een derde gedicht uit *La guirlande des dunes* brengt hulde aan de paardenvissers van Koksijde *Les pêcheurs à cheval*. Het avondlijk tafereel wasemt rust uit en brengt hulde aan de gelatenheid en de waardigheid waarmee mens en dier aan de kust met de wisselvalligheid van het lot omgaan.

(...)

Les paniers creux, sonnants et lâches,
Ainsi peinent les pêcheurs vieux,
Contents de rien, heureux de peu,
Usant dans le malheur ou dans la chance,
Dans la contrainte et dans l'effort,
Les sabots creux de l'existence
Qui se brisent un jour et réveillent la mort.

(...)

La guirlande des dunes, werd destijds door de koningin zo hoog gewaardeerd dat zij wenste dat haar zoon prins Leopold ervan enkele gedichten uit het hoofd zou leren. ⁽⁴⁶⁾

Uit de bundel *Les héros* (1908) verwijst het gedicht *Baudouin Bras de Fer* naar de tijd dat onze kust geteisterd werd door de invallen van de Noormannen en de dappere Boudewijn ze wist te verdedigen. Zijn huwelijk met de dochter van de Franse koning en de sluwheid die hij aan de dag legde om zijn graafschap uit te breiden worden gehuldigd.
(...)

Tête au soleil, vers l'avenir.

La Flandre, il la voulait belle comme un royaume.

(...)

Les villes à pignons (1910) zijn niet alleen omwille van hun literaire waarde belangrijk binnen het kader van een onderzoek naar Verhaeren in de Westhoek, maar ze zijn ook belangrijk omdat het deze gedichten waren waarin de Vlaamse steden bezongen worden, die o.m. R.M. Rilke ertoe aanzetten om in 1906 een reis naar onze gewesten te ondernemen.⁽⁴⁷⁾ Immers een maand na het lezen van *Funérailles à Dixmude*⁽⁴⁸⁾ vertrok Rilke naar België om er de streek te verkennen, die de bewonderde Meester in *Toute la Flandre* beschreven had. Hij logeerde o.a. in Veurne in de herberg "Die Nobele Rose" in de Noordstraat. Getuigen hiervan de brieven van Rilke en Verhaeren, een correspondentie die Carlo Bronne⁽⁴⁹⁾ uitgaf en Leo Simoens naar het het Nederlands vertaalde.⁽⁵⁰⁾

Ook nog vandaag vindt de lezer van *Toute la Flandre* in deze bundel beelden van de Westhoek die hij herkent en die hem ontroeren. Daarom willen wij besluiten met enkele mooie verzen uit *La guirlande des dunes* en met enkele verzen uit *Les villes à pignons* vertaald door Julien De Mey. Het eerste, *Midi*, beschrijft een warme dag aan onze kust, het tweede, *Les jours de pluie*, beschrijft een regendag in een oude Vlaamse stad.

Midi

(...)

Et vain s'étend le ciel sur le temps et l'espace,

Aucun nuage, aucun oiseau ne passe.

Le soleil chauffe à blanc,
Et seul un peu de sable lent,
Sans qu'aucun vent le ride,
Se détache, très doucement,
Du flanc de la dune torride.⁽⁵¹⁾

(47) Rodin, die in Brussel gewoond had en wiens secretaris Rilke gedurende een periode was geweest, had eveneens de reis aanbevolen. Zie Simoens, L., *Rainer Maria Rilke*, Desclée De Brouwer, Ontmoetingen, 1958.

(48) Het gedicht waar Rilke naar verwijst, werd herwerkt opgenomen in de bundel, *Les villes à pignons*, waar het de titel "Funérailles" (bijlage 29) draagt.

(49) Bronne, C., Rilke, *Gide et Verhaeren Correspondance inédite*, recueillie et présentée par Carlo Bronne de l'Académie Royale Belge, Messein, 1955. In een brief van 25 juni 1906 leest men bij Carlo Bronne:

"Mon cher et grand Verhaeren"

(50) Simoens L., *Rainer Maria Rilke Brieven*, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, Klassieke galerij nummer 118.

(...) wat een vreugd onverwachts één van uw mooie gedichten te vinden: wat mij is overkomen op de Quai waar ik toevallig een nummer van het tijdschriftje ANTEE bemachtigde. Ik heb "Funérailles à Dixmude" gelezen en opnieuw gelezen; een vaste, ernstige en eenvoudige Kunstopenbaring. Wat een mooi stuk: van ganser harte bedankt. (...)

(51) Middag

(...)

En leeg verbreidt de hemel zich boven tijd en ruimte,

Geen enkele wolk, geen enkele vogel vliegt voorbij.

De zon verhit verzegend – wit

En één enkel snuifje loom zand,

Zonder dat enige wind het rimpelt,

Piert zich los, heel zachtjes,

Van de rug van een gloeiend duin.

(52) De regendagen

(...)

En de ankers van de oude puntgevels

Bedruipen zich

Met tranen van ijzer, tranen van roest.

En moe van het kortstondig leven

Hangt hun ijzeren jaartal daar,

(...)

Les jours de pluie
(...)

Et les ancrs et les vieux pignons
Se souillent
De pleurs de fer, de pleurs de rouille;
Et lassé d'être un peu de temps,
Leur millésime est là, qui pend;⁽⁵²⁾

Hiermee hopen wij hulde gebracht te hebben aan een dichter die zowel het oorlogslied in WO I onder woorden bracht als het mythische Vlaanderen op een ongeëvenaarde wijze beschreef op een ogenblik dat het voor de rest van Europa niet meer op de kaart stond.

Beknopte bibliografie over het leven van Emile Verhaeren en zijn tijd

BIJNENS B., "De Panne gedurende de eerste wereldoorlog" in: *Bachten de kupe, Heemkundig tijdschrift*, maart, 1972, 14de jaargang.

BRONNE C., *Rilke, Gide et Verhaeren Correspondance inédite* recueillie et présentée par Carlo Bronne de l'Académie Royale Belge, Messein, 1955.

DE LAUNOY J., *Oorlogsverpleegsters in bevolen dienst 1914-1918*, uit het Frans vertaald en van commentaar voorzien door André Gysel, Gent, Snoeck-Ducaju en zoon, 2000.

Centenaire de Verhaeren. Catalogue de l'exposition de la Bibliothèque royale de Bruxelles, 11 mai - 11 juin 1955 nr. 40.

DE MEYER F., *Tweezijdig pragmatisme. De relatie tussen Koning Albert I en de socialistische leiders van zijn tijd*. Scriptie universiteit Gent, academiejaar 2001-2002.

FONTAINAS, A. et L., *Théo Van Rysselberghe. L'ornement du livre*, Antwerpen, éd. Adrienne Fontainas Petrarco-Pandora nv. Cahier 3, 1997.

GULLENTOPS D. en VANDEVOORDE H., *Anarchisten rond Emile Verhaeren* met bijdragen van Jan Moolaert, David Gullentops, Jeffrey Tyssens, Eric Buelinckx, Hans Vandevoorde, VUBPRESS, 2005.

MABILLE DE PONCHEVILLE A., *Poèmes chrétiens de Verhaeren*, Gembloux, J. Duculot, 1968.

MARX J., *Verhaeren, biographie d'une œuvre*, Académie Royale de Langue et de Littérature Française, 1996.

PRINCESSE MARIE-JOSÉ, *Albert et Elisabeth de Belgique, mes parents*, Paris, Plon, 1971.

ROGIERS F., "Les Flamands," in: *Knack*, 4 oktober, 1989, Boeken 229.

SIMOENS L., *Rainer Maria Rilke Brieven*, Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, Klassieke galerij nummer 118.

SIMOENS L., *Rainer Maria Rilke*, Desclée De Brouwer, Ontmoetingen, 1958.

STIJNS L., *Emile Verhaeren en de Nederlandse schrijvers*, Brussel, De Vlaamse Gids, 1955.

idem, *Verhaeren en zijn betrekkingen tot de Nederlandse letterkunde*, Brussel, De Vlaamse Gids, 1956.

THIELEMANS M.-R. et VANDEWOUDE E., *Le Roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916*, Préface de Jean Stengers, Bruxelles, Office international de librairie, 1982.

VAN GRASDORFF G. en PLISNIER A., *Dites-nous... Emile Verhaeren*, Bruxelles, Les éditions de Chabassol, 1986.

VAN RYSSELBERGHE M., *Les cahiers de la petite dame (1918-1951)*. Notes pour l'histoire authentique d'André Gide. Préface d'André Malraux. Paris, Gallimard, "Cahiers André, Gide" 4-7, 1973-1977.

VERHAEREN E., *A Marthe Verhaeren deux cent dix-neuf lettres inédites 1889-1916*, présentées par René Vandevor, Paris, Mercure de France, mcml.

WORTHING B., *Emile Verhaeren*, traduit de l'anglais par Renée Wegge, Paris, Mercure de France, 1992.

Bijlagen

- Manuscript van een elftal losse bladen *Conférence sur les petites villes de Flandre avec des impressions de guerre lue en Angleterre fin 1914 commencement 1915*, A ML F.S. XVI 1142/1 F (2 uittreksels).
- Telegram van de Belgische consul aan de Heer Ingenbleek 28-11-1916, AKP.
- Supplément du Peuple du 20 janvier 1920
- Brief van Mission du Ministère des Sciences et des Arts à Monsieur Vinicius Martial 13-9-1917 AML 6079/3 Fonds René Gevers.
- Compliment à sa Majesté la Reine, gelegenheidsgedicht van E. Verhaeren AKP.
- Dagboek van de ordonnans 13 november 1914 AKP AE 530-1.
- Dagboek van de ordonnans 14 november 1914 AKP AE 530-1.
- Dagboek van de ordonnans 15 november 1914 AKP AE 530-1.
- Dagboek van de ordonnans 3 augustus 1915 AKP AE 530-3.
- Dagboek van de ordonnans 4 augustus 1915 AKP AE 530-3.
- Dagboek van de ordonnans 5 augustus 1915 AKP AE 530-3.
- Brief van Maurice Gauchez aan Emile Verhaeren AML F.S. 148/429.
- Brief van luitenant de Bigault aan Emile Verhaeren 12 juni 1915 AML F.S. XVI 148/87.

Lijst herkomst afbeeldingen

Provinciaal Museum Emile Verhaeren, E. Verhaerenstraat 71, 2890 Sint-Amands (afb. 1,2,3)
Materiaal van de auteur (afb 4).

VINGER AAN DE POLS

Voor u geknipt

In de ban van tuinkabouters en andere sprookjesfiguren !

Krant v. W.VI, 14.05.04

Vinette Dedrie brengt magische en oosterse sfeer op Creatief Zonnebeke

Betoverende sprookjeswereld

■ In het kader van de hobbytentoonstelling Creatief Zonnebeke, klopten we aan bij Vinette Dedrie uit Beselare. Vinette leeft in een magische, oosterse wereld en dit is terug te vinden in haar werk, dat ze nog tot en met 16 mei tentoonstelt in het Kasteel.

Vinette is afkomstig uit Leper en woont na een verblijf in Brugge sedert zes jaar in de heksenparochie. Ze is gehuwd met Marc Scheldeman en is de mama van Kathy en Jessie.

Vinette is al altijd een creatieve bij geweest, maar dit kwam pas echt tot uiting sedert ze in Beselare woont. „Ik volgde samen met Karin Forrez een cursus bij Monnik Dumoulin in Leper“, opent Vinette haar verhaal. „Mijn voorkeur gaat vooral naar het creëren van figuren. Trollen, heksen, boswezens, oosterse poppen, clowns en vooral kinderen. In het begin beperkte ik me tot het namaken van modellen van Monnik, maar beetje bij beetje maakte ik mijn eigen ontwerpen. Ik droom ervan om ooit eens een eigen stijl te ontwikkelen. In totaal heb ik nu al een 50-tal creaties geschapen. Figuren waaraan ik alleen werk als ik inspiratie heb. Soms knutsel ik weken na elkaar, maar het gebeurt ook dat de klei weken onaangevoerd blijft. Ik werk dus nooit op bevel. Wie iets bij mij aan-

vraagt mag er zeker geen einddatum opgeven. Bij mijn creaties maak ik eerst de romp met ijzerdraad en mousse, dan het hoofd in klei en daarna kleed ik de pop aan of beschilder ze.”

Levenswerk

Wat bij Vinette als hobby begon, is nu uitgegroeid tot een heuse verzameling van bijzondere wezentjes. Vinette blaast graag de magische wereld van heksen, trollen, elfen en feeën leven in. Haar creaties lijken zo uit een sprookje weggeplukt en dit leunt dicht aan bij de levensstijl van de kunstenaars. Op Creatief Zonnebeke stelt ze drie werken tentoon, die ze als volgt omschrijft : „Het eerste bestaat uit twee oosterse dames. Het ene is een hoofd op een houten plank en het tweede is een be-

weegbare pop. Daarnaast staat een trollenkoppel. Het trollenmannetje zit rustig te vissen terwijl het trollenvrouwje wat uitdagend met haar rokje sneelt. Het derde werk bestaat uit twee elfen.”

Voor Vinette is het al haar derde deelname aan Creatief Zonnebeke. „Voor mij is dit mooi meegenomen om naar buiten te komen met mijn werk. Het liefst wandel ik tussen het publiek om hun reacties over mijn werk te horen en tot nu toe waren dit positieve reacties“, besluit Vinette heel gelukkig.

(EV)

■ *Creatief Zonnebeke is nog toegankelijk tot en met 16 mei in het kasteel in Zonnebeke.*

Het Volk, 27.06.04

De Vlaming is behalve met een baksteen ook met een spade, een paar kilogram gazonzaad en een tuinkabouter in de maag geboren. Zodra de zon er ook maar aan denkt om te schijnen, is geen onkruid meer veilig. Er wordt gemaaid, gesnoeid, gezaaid en geplant dat het een lieve lust is. Het resultaat van zoveel noeste arbeid zit dikwijls verborgen achter hoge afsluitingen. De komende weken zullen wij enkele tuinpareltjes ontsluiten en proberen we de drijfveer van gepassioneerde tuiniers te achterhalen.

Theofiel Baetens (78) heeft 130 kabouters in zijn tuin

Wie langs het huis van Theofiel (78) en Madeleine (74) Baetens in Grembergen loopt, blijft onvermijdelijk even stilstaan bij hun opmerkelijke tuin. 130 tuinkabouters kijken vanuit hun huisjes en molentjes de voorbijgangers vrie delijk aan. Het lijkt geen twijfel: hier wonen duidelijk opgewekte en vrolijke mensen. „Deze tuinkabouters zijn onze grote trots“, vertelt het sympathieke echtpaar, „We staan ervoor bekend in de streek.“

In de oude hoeve van Theofiel (78) en Madeleine (74) Baetens lijkt de tijd stil te blijven staan. Het lage plafond, de Leuvense stoof in de woonkamer, maar ook de hartverwarmende gasvrijheid van het bejaarde koppel wijzen op diepe, vaak vergeten, Vlaamse wotels. Op de kast prijkt een wijze spreuk: *Wie zijn eigen tuintje wiert, ziet het onkruid van een ander niet.* En van onkruid wieden, daar weet Theofiel alles van.

Nooit stilzitten

Vijftig jaar geleden legde hij – letterlijk – de eerste steen van zijn opvallende tuin. „Ik ging die stenen kilometers ver gaan zoeken met de fiets“, vertelt hij, „Toen ik in een magazine foto's zag van tuinkabouters, was ik meteen verkocht.“

Hij transformeerde zijn tuin in een echt kabouterdorp: straatjes, huisjes, een vijvertje, een kerkje. Ongeveer 130 kleine wezentjes vonden een thuis bij Theofiel en Madeleine. „We hebben in de loop der jaren heel veel kabouters gekregen, maar ook veel gekocht“, zegt Madeleine. „Theofiel kon ook nooit stilzitten. Soms ging hij in het midden van de nacht een kabouter schilderen of een huisje maken. Alles

„Mijn kabouterdorp lokt internationaal bezoek“

Het Sneeuwwitje van Theofiel en Madeleine Baetens heeft maar liefst 130 kabouters om voor te zorgen.

© DANIEL VERBIER

wat je hier ziet, heeft hij zelf in elkaar geknutseld. Hij heeft er jaren aan gewerkt.“

De tuin is onder-

tussen zelfs zo ge-

liefd in de buurt,

dat dieven meer-

dere keren met en-

kele exemplaren

aan de haal gin-

gen. „Nu halen we elke avond de kostbaarse stukken binnen. De

meeste kabouters zijn ook vastgemaakt om de dieven te verschalken.“

Jammer genoeg kwam er vijf jaar geleden en ongewild een einde aan de passie van Theofiel. Een zware operatie aan zijn hartslagader houdt hem sindsdien binnen. „De tuin is niet meer wat het geweest is“, vertelt de man met spijt in het hart. „Het groen heeft al vele de-

tails overwoekerd. Maar omwille van mijn gezondheid mag ik niet

meer naar buiten om de kabouters een kleurtje te geven of het groen te snoeien. Vroeger was ik elke morgen rond half zes op om in de tuin te werken. Soms ging ik zelfs bij de buren de tuin omspitten. Maar nu moet ik van 's morgens tot 's avonds binnen zitten terwijl mijn tuin verwildert. Erg frustrerend. Gelukkig komt onze buurvrouw af en toe een handje toesteken.“

Internationale kaboutertaal

Nochtans trekt de tuin van Theofiel en Madeleine nog altijd veel bezoekers. „Er is hier een camping vlak bij“, vertelt Madeleine. „We hebben soms dus internationaal bezoek uit Griekenland, Ierland en zelfs Usland. Spijtig dat we die mensen niet verstaan, maar gelukkig spreken we de Internationale kaboutertaal.“ (Nacht)

„Er komen ook vaak groepen langs die een zoektocht houden“, voegt Theofiel eraan toe. „De kinderen moeten dan tellen hoeveel kabouters er staan. En op 15 augustus is het rommelmarkt in de straat, maar voor ons huis staat al jaren geen krampe meer. Die plaats is voorbehouden voor onze kabouters. Honderden mensen staan dan op onze hof“, een echte overrompeling! (MWD)

Basisschool in de Wittestraat krijgt naam uit sprookjesland

Kabouters dansen in Kabouterbos

■ **Kleuteronderwijzeres Elmyre Vanstaen** liep er glunderend bij want ze heeft haar doel bereikt. De basisschool van het Gemeenschapsonderwijs heet niet langer koeltjes 'afdeling Wittestraat', maar luistert voortaan naar de leuke naam 'Kabouterbos'. Dat vierden de kinderen samen met hun leerkrachten, ouders en familieleden.

„De huidige naam past niet bij de warme atmosfeer die ons schoolje uitademt”, stelt Elmyre. „Ik zag de bomen rond het gebouwtje en dacht aan een bos. Ik zag die kleine kinderen daartussen rondlopen en dacht aan kabouters. Dus het zou Kabouterbos worden. Door de kleinschaligheid van onze afdeling voelt elk kind zich hier thuis en met zo'n naam onderstrepen we nog eens de sfeer die hier heerst.”

Kabouterpad

„Er kwam heel wat bij kijken. Tijdens de grote vakantie ontwierp ik een reeks van twaalf kabouters van elk

1,20.m groot. De oudervereniging leverde het hout en samen met de collega's schilderden we de figuren die nu langs de Wittestraat en straks ook in de Feestwegel prijken. Eveline Lammertyn tekende de figuurtjes op de plankjes langs het Kabouterpad. Nu is dat ingericht als fit-o-meter, straks maken we er een lentetocht langs plantjes en bloemen van.”

„Ten slotte deden we nog eens een beroep op de ouders om de kroon op het werk te zetten. Al onze kabouters verdienen toch een huis en dus moest er een reuzengrote paddestoel gecreëerd worden. Ook die is intussen helemaal af en die gaan we nu onthul-

len. Straks zal de paddestoel ook vanop de straat te zien zijn als symbool van ons Kabouterbos.”

Na de onthulling van de paddestoel voerden alle klassen, kleuters en leerlingen van de eerste graad basisonderwijs, hun kabouterdansen uit voor een zaal vol enthousiaste ouders. Nadien werd het Kabouterpad officieel geopend en mocht iedereen aanschuiven voor een hapje en een drankje op de receptie.

(ART)

Agnes Verleye ziet met 'De Elfenkring' levensdroom in vervulling gaan

„Sprookjes zijn voedsel voor de ziel”

■ In de Balgerhoekstraat opent Agnes Verleye op 2 augustus De Elfenkring, een knusse plek waar vertellen en knutselen voor en met kinderen centraal staat. Voor Agnes gaat hiermee een levensdroom in vervulling.

Na een lange zoektocht vond Agnes Verleye (52) in de Balgerhoekstraat eindelijk een geschikte locatie voor de verwezenlijking van haar levensdroom. Uit een stevige maar behoudende renovatie van een oude duiventil ontspoot de 'Elfenkring', het sprookjeshuis dat Agnes al jaren in gedachten had. Agnes is afkomstig uit Drongen en belandde twee jaar geleden in Wingenne.

Passie

„Zes jaar was ik op zoek naar een geschikte plek voor de 'Elfenkring'.” vertelt Agnes. „Toen ik het huis voor 't eerst zag was ik er meteen

verkocht. Eerst liet ik het woonhuis verbouwen. Ondertussen woonden mijn dochter Miet en ikzelf hier in de tuin in twee stacaravans. Een ijskoude winter, ik zie mijn dochter nog zitten studeren onder een deken met haar voeten op een warmwaterkruik, en de snikhete zomer hebben we in de caravans getrotseerd.”

Agnes werkte vroeger als opvoedster in het Brugse en 2,5 jaar in de buitenschoolse kinderopvang van Zwevezele en Wingenne. Haar grote passie - sinds bijna 20 jaar - is vertellen.

„Ik kreeg de smaak te pakken via Amarylis (76), een vertelster uit Brugge die haar leven wijdde aan sprookjes. Vertellen geeft me energie, doet me leven. Ik wou van vertellen mijn beroep maken, omdat ik overtuigd ben van de waarde van sprookjes. Ik vind het heel belangrijk dat kinderen in een rustige, geborgen sfeer kunnen luisteren en genieten van verhalen. Sprookjes zijn immers voedsel voor de ziel.”

„Vanaf 2 augustus - de officiële opening is in het weekend van 4 en 5 september - kunnen kinderen komen luisteren en knutselen in de Elfenkring.”

Jaarfeesten in ere herstellen

„Vroeger ging ik vertellen 'op verplaatsing' o.a voor de Gezinsbond, in bibliotheken, voor verjaardagsfeestjes en communicatiefeesten, in scholen, enz.. Steeds probeerde ik de vertelhoek sfeervol in te richten met een boomstronk, kaarsen, kabouters enz.. De Elfenkring biedt me de gelegenheid om die sfeer permanent te creëren.” Het oude maar charmante gebouwtje werd voortaan uitgebreid met ruimte voor een vestiaire en een toilet. Daarnaast beschikt Agnes over een zolderruimte, de vertelruimte, en een benedenruimte, waar de kinderen creatief kunnen bezig zijn (tekenen, knutselen met natuurlijke materialen, kaarsen dopen, boetsen). Wat de Elfenkring biedt? „Zinnvolle ontspanning,” vervolgt Agnes. „Vertelmomenten voor kinderen en volwassenen. Ruimte en een programma voor verjaardagsfeestjes. Aperitiefconcertjes. Verder nog voordrachten voor volwassenen. Graag zag ik de jaarfeesten weer in ere hersteld,” gaat Agnes verder.

„Mijn programma is gebonden aan de seizoenen en jaarfeesten. In de herfst vieren we

Sint-Michael en vertel ik een drakenverhaal. Op 11 november vieren we Sint-Maarten, het begin van de winterperiode.”

„Ik wil de mensen weer het leven laten vieren”

„Tevens het eerste lichtfeest. Dan maak ik met de kinderen lampionnetjes en houden we een lantarentocht doorheen de velden. Nadien volgen de Sinterklaasverhalen, kerstverhalen en vieren we Driekoningen. Met Lichtmis (2 februari) vieren we het einde van de winterperiode. Dan branden we de restjes van de kaarsen op en bakken we pannenkoeken. Op Palmzondag maken we met de kinderen een palmpasentok. In juni is er het feest van Sint-Jan. De Sint-Jansnacht is de kortste nacht van het jaar en dat vieren we met zang en dans en springen over een smeulend vuur. Ik wil de mensen weer het leven laten vieren, eeuwenoude tradities in ere herstellen.

Nut van sprookjes

De Elfenkring staat open voor kinderen (vertelmomenten

en verjaardagsfeestjes), voor scholen in klasverband of op uitstap en voor volwassenen (voordrachten, cursussen, ...). In het weekend van 4 en 5 september is er de officiële opening maar de activiteiten voor de kinderen starten vanaf 2 augustus. Op 13 september is er een eerste voordracht 'het nut van sprookjes'. Op 25 september staat er een natuurwandeling voor jong en oud op het programma. Op 11 oktober komt Lieve Blomme vertellen over 'de kracht van edelstenen'. Ook vermelden we nog de voordrachtavond op 24 januari speciaal voor grootouders 'bij oma en opa op de schoot.'

(FV)

■ Voor info of de uitgebreide programmaprofolder kan je terecht bij Agnes op het nummer 051-48 78 64 of 0472-707 697.

De Weekbode Izegem, 25.05.04

Linda Mylle uit Izegem restaureert tuinkabouters en andere sprookjesfiguren

„Ik breng mijn tuinkabouters tot leven”

■ De liefde voor sprookjesfiguren zit er bij Linda Mylla al van jongsaf in. Twee jaar geleden vond ze een avondse tuinkabouter tussen het groot huisvuil. „Ik begrijp niet waarom sommige mensen dat zomaar kunnen weggooiden. Ik nam het beeldje mee naar huis en restaureerde het. Ik stak er als het ware nieuw leven in!” Meteen het begin van Linda's 'kabouterliefde'...

Linda Mylle (47) is een geboren doe-het-zelver. Jarenlang runde ze een antiekzaak, eerst in Stavele en later in Proven. „Toen ik drie jaar geleden naar Izegem kwam wonen, had ik in mijn woning onvoldoende ruimte om antiek en brocante te verhandelen. Maar de liefde voor het vak bleef: rommelmarkten afschuimen, zolders doorzoeken, altijd op zoek naar een of ander oud voorwerp, naar mysterieuze sprookjesfiguren. Vorig jaar vond ik tussen het groot huisvuil een tuinkabouter, volledig afgeschilferd door regen en wind en zonder

een lijke verf. Ik nam hem mee naar huis en knapte hem van kop tot teen op. Voor mij was het alsof hij weer tot leven was gebracht. Hoe kan een mens dat zomaar meegeven met het huisvuil? Ik had meteen een 'nieuwe liefde' ontdekt.”

Een tuinkabouter staat voor veel mensen synoniem voor kitsch. „Dat is waar, maar dat is met vele voorwerpen zo. Maar voor mij heeft elk voorwerp waarde, als ik het zelf maar mooi vind! Wat iemand anders daarover denkt, raakt mij niet. Bovendien hebben dergelijke beelden -

en ook andere kitscherige voorwerpen - ook een emotionele waarde. Zo kwam er hier een tijdje terug een mevrouw uit Mechelen om haar tuinkabouters te laten opknappen, niet omdat ze dat zelf zo graag wilde, maar gewoon omdat haar kleinkinderen dol zijn op die kabouters.”

Stralende tuinkabouters

Maar ook voor Linda zijn niet alle tuinkabouters mooi. „Als ze 'in serie' gefabriceerd zijn, worden ze ook vaak in eentonige kleuren ge-

stoken. Het lijken wel wezenloze kabouters. Ik laat ze stralen: een rode muts, stralende oogjes, een 'sprekende' mond, een kleurrijk jasje en broek...”

Rijk zal Linda Mylle van haar schilder- en restauratiekunsten niet worden. „Ik vraag nauwelijks de prijs van de plakkaatverf die ik ervoor nodig heb. Maar voor mij gaat het niet om het geld. Ik kan gewoon uren zitten genieten van zo een gerepareerde tuinkabouter.” En de vriendin van Linda maakte wat ze noemt een 'bijpassend tuinkabouterver-

je: „Is uw tuinkabouter niet meer wat hij was, met een lijke verf geef ik hem een nieuwe jas. Als ik hem onder handen neem, krijgt hij een nieuw leven! En veel hoef je daarvoor niet te geven.”

■ Meer info bij Linda Mylle, Onze-Lieve-Vrouwstraat in Izegem, tel. 0496 79 05 44.

De Weekbode Tiel, 16.07.04

Museum in de kijker

Het Provinciaal Museum Emile Verhaeren

Het Provinciaal Museum Emile Verhaeren is een literair museum volledig gewijd aan de Franstalige Vlaamse dichter en kunstcriticus Emile Verhaeren (1855-1916).

Het museum werd in 1955 door René Gevers, een achterneef van de dichter - in het Veerhuis aan de Kaai van Sint-Amands opgericht. De museumcollectie bestond grotendeels uit realia, kunstwerken en boeken allerhande. In de jaren zestig waren er evenwel strubbelingen tussen Dhr. Gevers en de Vlaamse museumbeheerders die eentalige Nederlandse opschriften vroegen. Gevers trok zijn collectie terug en zette in Ruisbroek zijn eigen 'intiem' Verhaerenmuseum op - thans opgedoekt. Er diende een nieuwe collectie samengesteld te worden en het beheer van het Veerhuis werd overgenomen door de VVV Klein-Brabant/Scheldeland. Niettegenstaande het toeristische succes had het museum te kampen met financiële moeilijkheden. In 1982 werd het Antwerpse Provinciebestuur eigenaar van het gebouw en de collectie. Naar aanleiding van een museumhervorming binnen de provinciale instellingen werd het museum in 1994 verzelfstandigd. Sinds 1 januari 1995 is het Emile Verhaeren Genootschap vzw - met provinciale, gemeentelijke en private participatie - volledig verantwoordelijk voor het beleid en het beheer van het museum. In 1997 verhuisde het museum naar de eerste verdieping van 'Dorpshuis De Leeuw' aan de Emile Verhaerenstraat. Het geheel gerestaureerde gebouw, maakte destijds deel uit van Verhaerens geboortehuis. In 2005 werd het museum naar aanleiding van Verhaerens 150ste verjaardag volledig heringericht.

De collectie van het Provinciaal Museum Emile Verhaeren bestaat uit zeven kerncollecties:

Realia:

Literatuur: het oeuvre van Verhaeren bestaande uit eerste drukken, herdrukken en heruitgaven, bibliofiele uitgaven (met illustraties van o.m Brangwyn, de Saedeleer, Cassiers,...) en studies over Verhaeren en zijn werken door tijdgenoten

Brieven: van en aan Verhaeren evenals de briefwisseling die na de dood van zijn weduwe gevoerd werd in het kader van het beheer van de erfenisrechten.

Schone Kunsten: schilderijen, pentekeningen, lithografieën, houtgravures, aquarellen met o.a. portretten van Verhaeren. Werk van Verhaerens vrouw Marthe Massin en werk van tijdgenoten of hedendaagse kunstenaars die door Verhaeren of diens oeuvre werden geïn-

spireerd: Léon Spilliaert, William Degouve de Nuncques, Armand Rassenfosse, Georges Tribout, Georges Minne, Constant Montald, Frans Masereel en anderen. Beeldhouwwerk van o.m. Ossip Zadkine, César Schroevers, Constantin Meunier en Frans van Praet. Medaillons

Fotografie: foto's van Verhaeren en zijn naasten, van diverse herdenkingsplechtigheden na zijn dood.

Muziek: partituren en geluidsfragmenten geïnspireerd door Verhaerens oeuvre.

Fonds Vic Dewachter: de schenking van Verhaerenverzamelaar Vic Dewachter.

Van 31.03.2007 t.e.m. 28.10.2007 loopt de nieuwe seizoenstentoonstelling Verhaeren [in]gekaderd. Hierin ontdekt de bezoeker onder meer een schitterende bruikleen van een portret van Emile Verhaeren door kunstenaar Montald. Daarnaast viert de bezoeker de 100ste verjaardag van de dichtbundel 'La Guirlande des Dunes' mee, én de 80ste verjaardag van het Verhaerengraf.

Praktisch:

Het museum is makkelijk toegankelijk voor mindervaliden

Wanneer

Te bezoeken van 11.00 u tot 18.00 u

- maart - oktober: zaterdag, zondag en feestdagen
- 1 juli - 15 september: alle dagen, uitgezonderd maandag
- op afspraak

Waar

Provinciaal Museum Emile Verhaeren
Emile Verhaerenstraat 71
2890 Sint-Amands

Contact

Tel.: 052/33 08 05

Fax: 052/33 68 61

verhaerenmuseum@skynet.be

www.emileverhaeren.be

contactpersoon: Nathalie Fransen, conservator

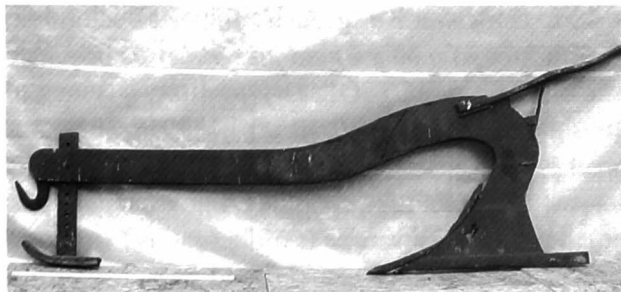
Voor u gekozen

De opbreekploeg, dronkenmanspraat?

Johan David
het MOT, Grimbergen

Een ploeg die vijf man niet konden dragen. Een ploeg die 7 à 8 meter ver kon springen. Een ploeg die haar man kon doden. Sterke woorden, uitgesproken door stoere kerels, maar geen dronkenmanspraat. Er heeft inderdaad een ploeg bestaan, die geen landbouwwerktuig was, en die op haar gebruikers en toeschouwers een diepe indruk heeft gemaakt, met name de opbreekploeg, ook wel kasseiploeg en straatploeg genoemd.

Het gaat om een 200 kg zware ijzeren ploeg zonder rister, d.i. de gebogen plaat die bij een landbouwploeg de grond omkeert, ondersteund door een voet of een wiel; ze werd door middel van één of twee staarten gestuurd (afb. 1). Het werktuig diende om de straatstenen los te maken wanneer een weg heraangelegd of verbreed werd; in dat laatste geval werd ook de meestal hard aangestampte berm met de ploeg opgebroken. De opbreekploeg werd niet gebruikt voor kleine oppervlakten. Daar werd de sloopbeitel (men hoort vaak het Franse "pince") aangewend, die we nog vaak op straat aantreffen (!).

afb 1: opbreekploeg van het MOT (V 2001.0203)
© Museum voor de Oudere Technieken, Grimbergen

Vooraleer men met de opbreekploeg aan het werk kon gaan, werd met de sloopbeitel een aantal stenen verwijderd, zodat de zware schaar, d.i. de punt van het werkend deel, onder de bestrating gestoken kon worden. Dan werd met de ploeg in een rit een strook van een zestal stenen breed losgemaakt. In een paar ritten lag de hele oppervlakte los. De stenen moesten dan nog met de hand verwijderd worden. Dat stuk weg werd heraangelegd vooraleer men aan een tweede stuk begon. De opbreekploeg werkte dus vrij weinig op een dag, maar de nodige trekkracht was aanzienlijk (²). Twee, liefst drie zware trekpaarden waren nodig. Vaak kwam een landbouwer uit de buurt het karweitje

(1) Meer daarover op ID-DOC (www.mot.be/ID-DOC).

(2) Er zou ook een dubbele opbreekploeg bestaan hebben. Men verweet haar juist de nog grotere trekkracht die nodig was, en ook het feit dat ze de stenen vaak opkropte,

(3) Inlichtingen van Robert de Schoenmaeker uit Opwijk.

's morgens opknappen ⁽³⁾. Kon dat niet, dan werd een vrachtauto gebruikt (ze waren toen nog licht, zo'n 5 ton, en moesten geladen worden om niet te slippen); ook wel een wals (die achterwaarts moest rijden om niet te steigeren). Zoals dat vaak het geval is met machines, voelde de bestuurder evenwel de bewerkte grondstof, in dit geval het wegdek, niet, en hij zag het werk ook veel minder goed dan de menner, die naast de ploeg stapte. Het gebeurde dan dat de ploeg tegen een hindernis botste en dat de vrachtwagen niet stopte. Dan sprong de ploeg plotseling los en moesten de arbeiders er voor zorgen dat ze zich tijdig uit de voeten maakten. Gevaarlijk en vermoeiend werk, "waarvoor je geen confituur gegeten mocht hebben" zoals het door een van de informanten uitgedrukt werd ⁽⁴⁾.

De geschiedenis van de opbreekploeg is nog onbekend. De studies over de evolutie van de wegenbouw vermelden het werktuig niet. De oudste melding van het opbreken met zo'n ploeg dateert totnogtoe van 1937; we vonden ze dankzij een informant te Wolvertem (Steenweg naar Asse)⁽⁵⁾. De laatste komt van Asse (Nieuwstraat) en dateert van 1963-64 ⁽⁶⁾; rond die datum was ze ook nog in Grimbergen actief ⁽⁶⁾. Veel later zal het werktuig niet in gebruik zijn geweest. Andere machines en wegdekken hadden ze overbodig gemaakt. Hoeveel ouder ze is, is moeilijk te achterhalen omdat ze ook gebruikt werd om steenachtige, aangestampte of bevroren grond op te breken. Zo'n rooter van 175 kilo wordt in 1920 vermeld door H.P. Gillette *Earthwork and its cost. A handbook of earth excavation*, New York, London: 120 (afb 2). Een verband met de eveneens heel zware woelploeg die in de 19de eeuw werd uitgedacht, lijkt waarschijnlijk; die ploeg maakte de grond tot zo'n 30 à 40 cm los zonder de bovenste laag om te keren (afb. 3 uit J.A. WIDTSOE, *Dry-farming, a system of agriculture for countries under a low rainfall*, New York, 1912: 309). Dat het idee van de opbreekploeg - het aanleidend werktuig - te vinden is bij het oeroud eergetouw en de (landbouw)ploeg, ligt voor de hand. Wat het gebruik door de aannemer van zo'n tijdbesparend werktuig betreft, kunnen we zeker stellen dat er een verband bestaat met het systematisch heraanleggen en verbreden van onze wegen vanaf ca. 1910.

De opbreekploeg schijnt een betrekkelijk courant werktuig te zijn geweest in ons land; dat is ook niet verwonderlijk als men denkt aan de kilometers bestrate wegen en aan de tijdbesparing die het werktuig mogelijk maakte. Er blijven evenwel weinig exemplaren over. Naast dat van het Museum voor de Oudere Technieken te Grimbergen, hebben we totnogtoe een ander voorbeeld gevonden in het Musée de la Route te Bergen en nog een in het Provinciaal Museum Bulskampveld te Beernem ⁽⁷⁾. De schroothandel heeft zijn rol van opruimer gespeeld en nu overleeft de opbreekploeg nog enkel in stoere cafépraatjes.

afb 2: opbreekploeg
 © Museum voor de Oudere Technieken, Grimbergen

afb 3: woelploeg
 © Museum voor de Oudere Technieken, Grimbergen

(4) Inlichtingen van Andre Bogaerts uit Sint-Brixius-Rode.

(5) Inlichtingen van Désiré Selleslagh uit Merchtlem.

(6) Inlichtingen van Jan De Ridder uit Merchtlem.

(7) We danken de heren Bruno Van Mol en Johan Vansteenkiste voor de inlichtingen die ze ons bezorgden.

BOEKBESPREKINGEN

DALFSE MUGGEN.

Volksverhalen uit een Overijsselse gemeente.

Guy Hoebeke

Onder impuls van Unesco wordt de laatste jaren de nadruk gelegd op de immateriële volkscultuur. Voordien was dat het geval met het materiële erfgoed. Een prachtig voorbeeld van dit laatste is het opnemen van de meeste begijnhoven in ons land op de lijst van het werelderfgoed. Ook in de wereld van de volkskunde beweegt er een en ander en zijn er in Vlaanderen veranderingen op til. Het is wellicht ook niet toevallig dat professor Top van de KUL twee jaar geleden gestart is met een reeks van zes sagenboeken "Op verhaal komen", samen met het Davidsfonds. Ze behandelen de sagen in de vijf Vlaamse provincies en de moderne stadssagen.

In een vorige bespreking hadden we het over het boek "Bèèh...! Groot Dordts volksverhalenboek" van dezelfde schrijver, dat in mei 2005 verscheen bij de Profiel Uitgeverij. Stilzitten is er voor de heer Koman niet bij, want een jaar later rolt "DALFSE MUGGEN. Volksverhalen uit een Overijsselse gemeente. Mondelinge overlevering, volksgeloof en vertelcultuur in Dalfsen, Hoonhorst, Lemelerveld, Nieuwleusen, Oudleusen, e.o." van de pers. En dit is nog maar het begin. Na als hobby deze twee boeken geschreven te hebben, werd hij onlangs aangesteld als nationaal projectleider van het nieuwe DOC (Documentatie en OnderzoeksCentrum) Volksverhaal van het Meertens Instituut. Zoals de heer Koman het zelf stelt: "Het doel is het volksverhaal structureel beter te documenteren en onderzoeken." Hij is tevens bezig met het opzetten van meerdere grootschalige projecten, waaronder inter-disciplinaire samenwerking, internationale samenwerking, tegen 2009 het nieuwe landelijke groot volksverhalenboek van Nederland en per Nederlandse provincie een nieuw volksverhalenboek in de trant van de twee voornoemde boeken. Interdisciplinaire samenwerking komt er door het opstarten van een werkgroep 'Homo Narrans', met deelnemers uit verschillende disciplines. Internationale samenwerking berust o.a. op het opstarten en onderhouden van een 'International Folktale Database', initiatief van het comité 'Folktales and the Internet', en op samenwerking met Vlaamse collega's. Er is al contact met de Volksverhalenbank (opgezet door de K.U.L.), die een 100.000-tal volksverhalen telt. Het ziet ernaar uit dat er nog heel wat publicaties van de heer Koman zullen volgen.

"Dalfse Muggen" is volledig opgevat in de trant van het "Groot Dordts verhalenboek". Het kwam tot stand in samenwerking met de IJsselacademie te Kampen. Uit de structuur van het boek blijkt duidelijke

lijk de wetenschappelijke benadering: al het verzamelde is netjes onderverdeeld in dertien thema's, gaande van 'Dalfser volksverhalen en bijnamen', over 'Toverij, hekserij en het tweede gezicht' tot 'Godsdienstige getuigenissen'. Nieuwe thema's t.o.v. het Dordtse verhalenboek zijn: 'Duivelsagen', 'Sprookjes en humoristische verhalen', 'Raadsels en grappen', 'Boerenwijsheid en -geloof', 'Specifiek volksgeloof en -gebruik' en 'Godsdienstige getuigenissen'. De thema's zelf zijn dan nog eens onderverdeeld in onderwerpen en die op hun beurt in voorbeelden. Dit alles berust op de classificatie van verhaaltypen, zoals beschreven in hoofdstuk 15, waardoor de verzamelde verhalen internationaal gekoppeld worden aan gelijkaardige volksverhalen.

Ruben Koman, een rasechte Dordtenaar en dus Zuid-Hollander, kwam in Dalfsen in een andere wereld terecht. Zoals hij zelf schrijft, kenmerkt het dorpse leven in de Overijsselse gemeente zich door "...rust, ruimte en nog eens rust". Er kwamen in Dalfsen meer vertellers opdagen dan in Dordrecht en ze namen ook ruimschoots de tijd om de auteur in te lichten. Ze voelden meer liefde voor hun eigen Saksische cultuur en er bleken veel meer volksverhalen en een grotere verscheidenheid aan onderwerpen overgeleverd te zijn. Daarbij komen nog hun dialecten, die tot het West-Nedersaksisch behoren. Sommige sagen in het boek zijn in dit dialect weergegeven, wat wel de authenticiteit ten goede komt, maar de verstaanbaarheid niet altijd bevordert. Dit wordt uiteraard meestal opgevangen door de navolgende uitleg. De basisgegevens, die het stramien vormen voor dit boek, verzamelde dhr Koman bij univer-siteiten en instellingen. Nadien zorgde de Historische Kring Dalfsen voor contact met een honderdtal inwoners van Dalfsen en Nieuwleusen. Niet alleen oudere mensen bleken te vertellen, ook de jeugd, met verhalen over wicca, spoken en geesten, leverde een bijdrage. Tot slot vermelden we dat de volksverhalen in dit boek benaderd zijn volgens de klassieke etnologische, volkskundige methodes, zonder het historische aspect uit het oog te verliezen. 'Dalfser Muggen' is een boek over cultuurhistorische volks-overleveringen. De klassieke genres van het volksverhaal zijn de sage, de mop, de anekdote en de zeldzamere sprookjes en legenden.

Dalfser volksverhalen en bijnamen behandelt bijna uitsluitend de bijnamen. Leuk is de geschiedenis van de 'Dalfser moppen'. Ze horen thuis in de familie van de Gentse mokken en de Lierse vlaaikes. Ontstaan in 1784 door een misbaksel van bakker Gerrit Frijling, worden ze nu nog enkel door die familie gebakken. Evenals een 'Gentse mokke' is 'mop' een koos-naam voor een meisje! De meeste volksverhalen zijn niet typisch voor Dalfsen. Zo leunt het verhaal over de kerk-toren, die in brand stond, en de vlammen, die achteraf bij het blussen een zwerm muggen bleken te zijn, dicht aan bij dat van de Mechelse 'Maneblussers'. De verklaringen van het ontstaan van de bijnamen

zijn eerder speculatief. De lezer kan dus zelf kiezen, wat hem het meest waarschijnlijk lijkt.

Waar de Hollanders hun afstamming terug voerden op de Batavieren, dachten de Overijsselaars dat ze van Widukind (743-807), een leider van de Saksen, af stamden. Volgens de **Ontstaans- en naamsverklarende sagen** kan de naam Dalfsen afgeleid zijn van een zekere Alphego, van Adolfsheem, maar ook van 'elven'. Onder invloed van jonge Angel-saksische culturele invoer, zijn er tegenwoordig weer mensen die in 'elven' geloven! Volgens dhr Koman zijn er zelfs opnieuw sjamanen opgedoken. Tussen de vele behandelde onderwerpen en voorbeelden, treffen we de "levensboom" aan. In het bovenlicht boven de voordeur vindt men soms die (smeedijzeren) bomen. In Vlaanderen zijn ze zeer zeldzaam. In Wachtebeke, in het Meetjesland (Oost-Vlaanderen) b.v., is er ons maar een enkele bekend. Of de levensboom nu van Germaanse of van christelijke oorsprong is, kan ook hier niet definitief uitgemaakt worden. Trouwens komt in het boek telkenmale terug, dat er over Germaanse overlevering in de Nederlanden bijna niets schriftelijks overgeleverd is en men meestal in het duister tast.

Over **Reuzen, kabouters en kinderschrik** valt niet veel te berichten. In het opvoeden van kinderen speelden eeuwenlang kinderschrikken en taboes een rol. Ze werden gebruikt om de kinderen te doen gehoorzamen. De kindervreter, de bullebak en de 'jeude' zijn drie vormen van kinderschrikken. Drie illustraties komen ook voor in het vorige boek. Voor wie slechts een van de twee werken koopt, is dit geen probleem. Voor wie ze beiden heeft, zijn ze natuurlijk niets nieuws.

Toverij, hekserij en het tweede gezicht vertelt in feite weinig of niets over toverij. Het, overigens prachtige, verhaal over "Hendrikje Remmelts" gaat over een vrouw die in brede kringen bekend stond als heks. Merkwaardig hier is dat dit waargebeurde verhaal in 2005 verteld werd door een heuse verhalenverstelster, Jopie Neuteboom, en berustte op de processtukken. Het speelt zich af in Dalfsen in 1724 en geeft een levendige indruk van hoe het er in die tijd aan toe ging. Mevrouw Neuteboom maakt deel uit van een vertelgroep 'In Geuren en Kleuren'. In het Overijsselse Vechtdal wordt sinds enkele jaren een vertelfestival gehouden om het vertellen te bevorderen! Voorts verheldert dit hoofdstukje enkele begrippen als 'heksenkringen', 'heksenbezems', 'heksenkransen' en 'heksendieren'.

"In het volksgeloof is er geen figuur die een zo grote plaats inneemt als de duivel" luidt de eerste zin van **Duivelsagen**. Dat kan waar zijn regionaal, o.a. voor Dalfsen waar *"Het geloof in en de angst voor de duivel, vooral onder christenen in de regio, nog steeds zeer sterk aanwezig is"* In

de honderden door ons in Vlaanderen verzamelde sagen zijn vooral de heksen, de tovenaars en de weerwolven sterk vertegenwoordigd en de duivel veel minder. Verband wordt o.m. gelegd tussen de duivel en speelkaarten, rood haar en de paddestoel 'phallus impudicus'.

Bij **Spoken en geesten**, een uitgebreid hoofdstuk, ontmoeten we weer de verzamelaar Boekenoogen (1868-1930). Een van zijn belangrijke informanten was de Dalfsenaar Jacobus Volkers (1847-1926). Behalve verhalen over spookdieren en -huizen, dwaallichten en vuur-bollen, treffen we ook de meer verbreide verhalen over 'witte wieven' en de 'Wilde Jacht' aan. Een verhaal over witte wieven, nog opgetekend in 2005, maar dat zich afspeelt in de tijd van Napoleon, geeft zeer goed weer wat de mensen dachten als ze nevelslierten op zich zagen afkomen. Van de Wilde Jacht zijn meerdere varianten bekend, zowel heidense als christelijke. De Grieken hadden er al verhalen over, de Germanen sprake van Wodan en zijn krijgers, en later kreeg men ook meer plaatselijke figuren zoals Bommenberend, de bisschop van Münster. De overige verhalen hebben het over galgen en kerkhoven, meenemen van geesten, grenssteenverzetters, ... Ook hier zijn er weer enkele sappige vertellingen opgenomen.

Wel heel kort wordt over **Luchtverschijnselen** bericht. Het noorderlicht, vallende sterren, ufo's, ... zijn tekens die waarschuwen voor nakend onheil. Beter is de regenboog. Wie de moed opbrengt om tot aan zijn voet te gaan, vindt een schat. En met de huidige levensduurte is dit mooi meegenomen.

Sprookjes werden vroeger weinig of niet verteld in de streek van Dalfsen. Roodkapje, Klein Duimpje en Sneeuwwitje zijn uiteraard bekend, maar kunnen even goed uit sprookjes-boeken gehaald zijn. **Sprookjes en humoristische verhalen** geeft een zeer eigen vorm van 'Roodkapje' dat zich afspeelt in Nieuwleusen. Leugenverhalen zoals 'Mans van de Moane', 'Baron van Münchhausen' en 'Het gelukkige schot' vormen de meerderheid. De verhalen over Tijn Uilenspiegel vallen onder de categorie van de grappige vertellingen. Waar de bewering vandaan komt dat in België de figuur in de maan een vrouw zou zijn, 'Janneken in de Maan' genoemd, is ons een raadsel. In Nederland is 'Janneken' een vrouwen naam, maar in Vlaanderen is 'Janneken' het verkleinwoord van 'Jan' en als dusdanig een man. Over Klaas Vaak kan nog vermeld worden dat die in Vlaanderen ook het 'zandmanneken' genoemd wordt.

Nieuw is **Raadsels en grappen**. Bij de raadsels zijn er enkele totaal nieuwe, zoals "*Vief hart'n - vief start'n - en 'n prik in 't gat - ra, ra wat is dat?*" Wat is het verschil tussen 'aprilgrappen' en 'fopdrachten'? Bij de eerste stuurt men mensen op pad naar een verzonnen gebeurtenis;

bij de tweede gaat het om fop-opdrachten zoals 'een dicht vergiet gaan kopen' en 'de map met de zoekgeraakte stukken gaan halen'.

Historische sagen is wel een van de beste hoofdstukken van Dalfser Muggen: een grote verscheidenheid aan onderwerpen, oude sagen van vierhonderd jaar terug en nieuwe sagen, zo recent als 1997. De wolfsage over een razende man, die in een kamer van het kasteel Rechteren werd opgesloten en die nadien nooit meer geopend werd, is in zoverre bijzonder, dat de huidige bewoonster in diezelfde kamer woont en er helemaal niets aan de hand is. Na de nederlaag van Napoleon op het slagveld bij Leipzig in 1813, kwamen de eerste Russische soldaten in Nederland. Deze kozakken maakten een diepe indruk op de Nederlanders van die tijd. Het resultaat is een aantal sterke verhalen. Enige voorzichtigheid is wel geboden bij het verhaal 'Kozakken hakken er op los', waar de auteur bekent twee elementen bij de sage zelf verzonnen te hebben. Verborgene schatten, onderaardse gangen en Maarten Luther ontbreken ook niet. Een moderne sage is die waarin boeren geen concert van de boerenrockgroep 'Normaal' wilden toelaten, omdat zogezegd de varkenspest uit brak, in alle plaatsen waar de groep opgetreden was. Het ging uiteindelijk zo ver, dat de fans van de groep eerst door een ontsmettingsbak moesten lopen.

Het hoofdstuk **Boerenwijsheid en -geloof** zal menige lezer(es) niet onberoerd laten. Wat onder 'Volksgeneeskunde' verzameld is aan remedies tegen ziekten als hoofdpijn, koorts, reuma, ringschurft, e.d. kan misschien ook de moderne mens nog helpen. Als dit niet helpt kan men nog altijd de ziekte over dragen, b.v. op een boom. In 1995 ontdekte men een geneeskrachtige boom in Staphorst. Dit leidde tot een soort godsdienstoorlog, want de boom werd in 1996 door christenen omgehakt. Bijzonder verhelderend is het verhaal van "Het Staphorster Boertje", een genezer, die door tienduizenden mensen geraadpleegd werd. Hij heeft een moderne opvolger in een man die water 'vitaliseert'. Dit helpt blijkbaar tegen alles, als we de talloze getuigenissen mogen geloven.

In de meeste mensenlevens zijn er drie belangrijke scharnierpunten: geboorte, huwelijk en overlijden. Daarover handelt **Specifiek volksgehoof en -gebruik** grotendeels. Een zeer knappe wijze om aan kinderen te komen, is kikkers aan de deurklink hangen. Zoals bekend lusten ooiervaars kikkers en daar ze ook de kinderen thuis bezorgen, is het verband vlug gelegd. Ons totaal onbekend zijn de 'tandenmuis' en de 'tandenfee'. Wij moesten onze melktanden over ons hoofd naar achteren gooien, maar wat in Dalfsen met melktanden gebeurt ... Een zeer oude gewoonte was het 'aanzeggen van de bijen' bij huwelijk en dood. Als huisdieren behoorden ze tot de familie en werden verwittigd bij een huwelijk doordat een rood doek om de korven gelegd werd; bij

een overlijden was het een zwart doek. Een recent fenomeen is de ‘dierenhemel’ en daaruit voortvloeiend de ‘dierenbegraafplaats’.

Alleen al voor wat verteld wordt in **Godsdienstige getuigenissen** zou men zich het boek ‘Dalfser Muggen’ aanschaffen. Volksverhalenonderzoekers hebben hun werkterrein verbreed, zo dat nu ook familie verhalen en persoonlijke geschiedenissen aan bod komen. De opgenomen verhalen geven een beeld van de huidige geloofsbelevenis en vertelcultuur. In Dalfsen staan de christelijke getuigenissen tegenover de niet-christelijke. Sommige christenen weigerden zelfs iets te vertellen. Alleen uit katholieke hoek en evangelische en pinkster-gemeenten werd meegewerkt. De verhalen gaan dikwijls over genezing, bekering en wonderlijke voorvallen. Een foto van een engel die naast een vliegtuig in de lucht zweeft, duivelse toveracademies, een paragnost gestopt door gebed, zijn moderne verhalen, maar er zijn ook oude heiligenlegenden verzameld. Het animisme met zijn sjamanen is in opmars, evenals de Wicca-beweging. De bewering alsof deze twee bewegingen de hedendaagse voortzetting zouden zijn van oeroude godsdiensten, wordt van de hand gewezen. De persoonlijke getuigenissen van de vertellers zijn pakkend.

Zoals in het vorige boek is er een **Dalfser Volksverhalenkaart**, waar twintig plaatsen aangeduid worden die in de verhalen voorkomen.

Het boek sluit met de **Classificatie van verhaaltypen**. Het eerste deel geeft een register van volksverhaaltypen volgens Aarne, Thompson en Uther, volgens Brunvand, Sinninghe, Theo Meder en Vander Kooi. Het tweede deel herneemt dan de verschillende onderwerpen en klasseert ze volgens de typenlijst.

Behalve een Engelse samenvatting, bevat het boek nog een lijst van 96 correspondenten en vertellers en een uitgebreide literatuurlijst met 169 vermeldingen. Zoals het boek “Groot Dordts volksverhalenboek” is “Dalfser Muggen” voorzien van heel wat foto’s, tekeningen en prenten. De drie registers, een op persoonsnamen, een op geografische namen en een op onderwerpen, laten de lezer toe snel zijn weg te vinden naar een bepaald gegeven. De heer Koman geeft blijk van een grote werkkraft: niet minder dan 1376 noten verschaffen bijkomende uitleg bij de tekst.

Een bedenking moet ons toch van het hart: het zou misschien beter zijn voor de leesbaarheid als de twee kolommen per bladzijde uitgelijnd zouden zijn. Uitgeverij Profiel heeft met “Dalfser Muggen” een zeer keurig gebonden boek uitgegeven. Voor wie van volksverhalen, overleveringen, volkscultuur en volksgebruiken houdt, is dit werk een sterke aanrader. Het is tevens het tweede deel van wat ooit een volle-

dige verzameling zal worden die alle Nederlandse provincies zal beslaan.

“Dalfser muggen: Volksverhalen uit een Overijsselse gemeente”
door Ruben A. Koman. Profiel, Bedum, 2006, 293 p.
ISBN 9052943656

Griezelen bij de Griete onder de Gentse Karnemelkbrug

Luc Devriese

Inleiding

Eén van de Gentse volksverhalen die soms door getalenteerde gidsen-vertellers ten gehore gebracht worden, speelt zich af aan het begin van de Steendam bij de Sint-Jacobskerk waar men tot in de 18de eeuw een karnemelkmarkt hield. Daar lag de Karnemelkbrug over een nu gedempte oude Leiearm en nog vroeger stond daar de Steenpoort. In dit artikelje worden twee sterk verschillende versies van een watergeestverhaal dat zich op die plek afspeelde, uit de doeken gedaan en dit wordt gekoppeld aan een 'klassieke' heksengeschiedenis en een niet zo gewone naamsverwarring. Het gebeuren wordt gesitueerd en omkaderd in een beschrijving van lang verdwenen toestanden: de melkdoperij en het wonen en werken in en onder stadspoorten en bruggen. Zoals zal blijken is het verhaal dat nu verteld wordt, hoewel schilderachtig en best leuk, in feite zwaar verminkt.

Drie griezeverhalen over éénzelfde plek

Het heden ten dage min of meer bekende verhaaltje werd in 1868 neergeschreven door iemand die zich van de schuilnaam Leeuwke bediende. ⁽¹⁾ Het verscheen in *De Vlaemsche Leeuw*, een virulent klerikaal weekblad dat in de Koningstraat, dicht bij de Karnemelkbrug, uitgegeven werd. ⁽²⁾ De journalist hing zijn vertelling op aan het toen door stedelingen overvloedig gecontesteerde gebruik van melk dopen waarbij *twee uren in het rond, zoo niet de meesters, ten minsten de koeien malkander verstaen om meer water dan melk te geven*. Hoewel het onderwerp – zoals gezegd – bekend is, nemen we het graag nog eens over van Leeuwke. De man produceerde met vaardige pen een merkwaardige eigen versie van een oerverhaal (zie verder). Hierbij vond hij inspiratie in het gebeuren op de karnemelkmarkt en het toponiem Karnemelkbrug.

De tekst leert ons vooreerst enkele bijzonderheden over de melkhandel in vorige eeuwen die de moeite waard zijn. Het begint al met dat dopen: "Dat de kernmelk reeds vroeger wat gebrouwen werd, schynt te blyken uit een verbod van den Raed van Vlaenderen, welke op 6 february 1565 streng belette van dit vocht te gebruiken tot het bleeken van gaeren of lynwaed, een misbruik waerdoor de zuivere melk duurdere en de gedoopte gemeener werd." Verder waren er tot aan de Franse tijd nog geen melkvent(st)ers die met hun zuivel doorheen de stadsstraten trokken. "In february 1790," zo schreef Leeuwke, "begonnen de

(1) Opgenomen in: de Ryck, P., *Gentianen. Een resem oude Gentse sagen*, Gent, Dienst Toerisme, 1955, pp. 54-55. Paul de Ryck haalde zijn inspiratie overduidelijk uit het hier verder besproken 19de-eeuwse krantenartikel (bewaard in het Stadsarchief Gent – hierna SAG – Nota's Straten nr. 372). De stadsgidsen op hun beurt baseren zich op 'Gentianen'.

(2) *De Vlaemsche Leeuw*, Gent, 1868, jg. 5, november. Over de bedenkelijke inhoud van dat blad, zie Martens, F., *Politiek en pers. De verkiezingen van de gemeenteraad te Gent 1869-1878*. In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1988, jg. 20, p. 95.

Afb. 1: "Ganda Gallie Civitas Maxima 1534" Gent Bijlokemuseum inv. 474 -

boeren en hoveniers melk en groensels met ezelskerren naar de stad te brengen, en welhaest werd dit gebruik algemeen, tot groot gemak der afgelegene wijken en nog grooter vermaek der straetjongens wier ploeggeest op ezels en boeren zoo geeren zich uitoefent". Voordien werden al deze producten, naast veel andere, naar diverse markten gebracht. De beweringen van onze scribent moeten wel met een korrel zout genomen worden. Het zullen vermoedelijk vooral hondenkarreren geweest zijn, en in 1848 werden er nog zes dagelijkse melkmarkten ingesteld op diverse plaatsen in de stad, maar ze waren geen lang leven meer beschoren. ⁽³⁾ Het verhaal gaat verder als volgt: "Nu in de goeden ouden tyd, als de melk nog ter markt kwam, was er onder de talryke melkboerinnkens van buiten de Dampoort, eene welke uitmuntte in het doopen en brouwen. Daer zy tevens eene doortrapte bedriegster en geestige klappei was, wist zy vooral de dienstmeiden blauwe melk te verkoopen en blauwe bloemekens op de mouw te speten. Lotje was gekend als de kwade penning, en kon een schoon stui-verken opsteken. Doch de volks wysheid zegt: onrechtveerdig goed baat niet. En zoo ging het met onze fopster. De goddelyke rechtveerdigheid kwam haar rekening vragen over zoo vele jaren bedrog en vervalsching. De koebeesten kregen de veeplaeg en stierven, de kinderen werden ziek, de oogst mislukte, de kalanten bleven achter, de ellende stond voor de deur.

(3) De Herdt, R., *Dagdagelijkse markten in Gent*. In: Van de Wiele, E. e.a., *De Markt, Gent*, Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, 1988, p. 58.

(4) De naam Lotje (Charlotte, vermoedelijk ook 19de eeuws) die het melkmeisje en haar geest hier toebedeeld kreeg, is samen met andere details een verzinsel van vermoedelijk enkel en alleen Leeuwke. De melkdoperijcontext is niet uit andere bronnen bekend.

Wel is waer, de godsdienst bood aen de ongelukkige, zyne vertroosting aen. Hare parochiepastoor moedigde haer aen om op Gods genade te betrouwen. Maer het hert van eenen bedrieger is gewoonlyk verstaend. Lotje ⁽⁴⁾ luisterde naer geenen wyzen raed. Zy was te hooverdig om hare schuld te bekennen en te herstellen. Zy werd wanhopig en eindelyk zinneloos. Dag en nacht meende zy eene stem, de stem des

gewetens, te hooren roepen: doe boete voor dit kwaed of gy zyt het helsche vuur schuldig.

Eens, door razerny aengevallen, ontsnapte zy aen de waekzaemhyt van hare geburen en huisgenoten, liep naer de stad, en, op de Kernmelkbrug gekomen, sprong in het water en versmoorde. Eenige dagen nadien werd haer lyk opgevischt, maer de geest zegt het volksverhael, bleef rond de brug dwalen. Elken middernacht, volgens grootmoederken, ryst de ziel van Lotje uit den Othogracht (de waterloop onder de brug), stelt zich in het midden der brug en zucht met weemoedige stem

Kernmelk, kernmelk

Ik heb myn arme ziel vergeten

Want 'k heb meer water dan melk gemeten.”

Het lijkt er wel op dat ook onze auteur Leeuwke hier duchtig aan het dopen is, niet met water maar met wijwater. Zijn beschrijving is op het randje af potsierlijk moraliserend en als watergeestsage niet erg typisch. Ze kan beschouwd worden als een corrupte versie van een

Afb. 2: Het enige anno 2004 nog zichtbare overblijfsel van de Karnemelkbrug aan de Steendam (foto C. Puttevils) te situeren op afb. 5 net rechts van het naamonderdeel '-brug'. De functie van het zware muuranker is niet duidelijk. Wellicht is het onderdeel van een brugpijler.

(5) Wolf, J.W., *Niederländische Sagen*, Leipzig, Brockhaus Verlag, 1843, nr. 564.

(6) Uit de Vlaamse volksverhalenbank op het Internet: *Traditionele sagen zijn ernstige verhalen die berusten op een historische kern – wat overigens moet blijken uit de al dan niet nauwkeurige situering in ruimte en tijd -, die wordt aangevuld met elementen uit het volksgeloof. Bedreigd door de confrontatie van het 'jenseits' met het 'diesseits' tracht de mens allerlei fenomenen uit zijn omgeving te duiden aan de hand van bovennatuurlijke verklaringen. Meestal loopt deze confrontatie slecht af, waardoor de ondertoon van het verhaal tragisch en pessimistisch is en de toehoorder met een onbehaaglijk gevoel achterblijft.* De watergeestsagen worden ondergebracht onder de demonensagen. Het slachtoffer wordt in de meeste gevallen het water ingetrokken.

(7) Devriese, L., De meermin van de Minne-meers. In: *Oost-Vlaamse Zanten*, jg. 74, 1999, nr. 1, pp. 70-73.

(8) Gyseling, M., Gents vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen, Antwerpen, De Standaard, 1954, p. 61. Hierin wordt gesuggereerd dat ook de te Gent in de 14de eeuw bekende familienaam Minneman aan de oorsprong kan liggen van de straatnaam.

(9) Cannaert, J.B., Bijdragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaenderen, Gent, Gyselincx, 3de druk, 1835, p. 236 en p. 475; Braeckman, W.L., Jan Heyns, slachtoffer van de Gentse heks Catheline Tancre (1607). In: *Oost-Vlaamse Zanten*, Gent, 1995, jg. 70, p. 277.

volks origineel. Vermoedelijk zoog de journalist inderdaad niet alles uit zijn duim. Dit kunnen we afleiden uit het bestaan van nog een andere niet of nauwelijks bekende tekst van het Karnemelkbrugverhaal. Deze versie, die niets met gedoopte melk en melkmeisjes te maken heeft, werd al in 1843, een kwarteeuw voor Leeuwke, gepubliceerd door Johann Wilhelm Wolf in zijn *Niederländische Sagen*.⁽⁵⁾ Het verhaaltje dat Wolf uit de mond van een onbekende Gentenaar in heel korte vorm optekende, is hilarisch. Het ging er bij *Die Singende Nixe* (watergeest, waternimf) als volgt aan toe (in vertaling). Een man trok laat in de avond uit de herberg naar huis. Zijn weg liep over de Karnemelkbrug (*Buttermilchbrücke*). In het midden daarvan zag hij er een mooie vrouw die haar lange haren streek en wondermooie wijsjes zong. De man die wat beneveld was, liep naar de vrouw toe om ze te omhelzen. Maar nauwelijks had hij haar aangeraakt of ze gaf hem een vreselijke kaakslag, sprong in het water en verdween.

Dit laatste Karnemelkbrugverhaal is wel degelijk een typische waterduivelsage waarin een op die plek huizende kwaadaardige watergeest nachtelijke voorbijgangers belaagt.⁽⁶⁾ De sage heeft dezelfde oorsprong als het volksgeloof dat enkele eeuwen vroeger al aanleiding gaf tot de niet zo ver af van de Steendam gesitueerde toponiemen Minne-meers en Toveresbrugje, afgeleid van meermin dat zelf meerman betekent.⁽⁷⁾ Dichterbij, misschien wel even oud en minder vervormd als naam, was er de Minnemansteeg, een van de zes stegen die vroeger de Vrijdagmarkt verbonden met de Ottogracht, die aan de Karnemelkbrug in de al vermelde Leiearm uitmondde.⁽⁸⁾

Het zat daar overduidelijk niet al te pluis aan de Karnemelkbrug. Want, alsof die twee watergeestverhalen nog niet volstonden, is er nog een derde, ditmaal zeer reële en goed gedocumenteerde heksenhistorie, die zich precies op deze plek afspeelde. In 1603 werd een zekere Catheline Tancre uit het Patershol, 76 jaar oud, schuldig bevonden aan hekserij en levend verbrand omdat ze de vrouw en dieren van Jan Heyns, *voerman an St-Jacobskercke* en bewoner van een huis pal aan de brug, betoverd had.⁽⁹⁾ Men was toen in de ban van de heksenverhalen die, zoals zo veel, ook in het geval van de echtelieden Heyns precies verliepen zoals in de beruchte *Malleus maleficarum* beschreven stond. Vee betoveren was een bijna vast onderdeel van wat heksen ten laste gelegd werd. Dertien paarden, zeven koeien en vermoedelijk ook vrouw Heyns waren volgens de beschuldigingen gestorven door toedoen van de arme Catheline. Van belang in deze geschiedenis is wel dat in de vroege 17de eeuw geen associatie gemaakt werd met een watergeest. Watergeesten beperkten er zich meestal toe een enkele argeloze (of niet al te nuchtere) voorbijganger te molesteren, in het ergste geval de dieperik in te sleuren.

Beesten onder de brug

In de officiële archieven is er van watergeesten uiteraard niets te bespeuren. Maar onder de Karnemelkbrug was er blijkens de bewaarde gegevens, toch heel wat gaande en dit leidt ons naar nog een vierde element dat vermoedelijk bijdroeg tot de griezelige reputatie van die plaats. In 1632 werd voor de raad van Vlaanderen een proces ingespannen tussen de twee brouwers Jan Martens, fs. Jans, en Guillaume Heylinck, fs. Hubrechts, burens aan de Steendam bij de Karnemelkbrug. ⁽¹⁰⁾ Wat was er gebeurd? Jan Martens, die blijkbaar met ernstige plaatsnood kampte, had er niets beter op gevonden dan onder een van de drie bruggewelven een *brauwketele met sijn fornais* (vuurhaard, fornuis) *ende schauwe* te installeren. Ook had hij een muur doorbroken om zijn nieuwe brouwinrichting vanuit zijn huis toegankelijk te maken. Dat een brouwer het bruggewelf wou gebruiken, was blijkbaar niet zo vreemd. Meerdere getuigen verklaarden dat de eigenaars en huurders van het huis bij de brug in de ruimte onder dat gewelf altijd – en zeker ook de laatste jaren – *gehouden hadden zoo coyen, verkens ende peerden als andersins naer haerlieder liefste, zonder ooyt ghoort ofte gheweten te hebben dat iemand heeft gheopposteert*. Die gebruikers betaalden trouwens een jaarlijkse cijns aan de stad voor het gebruik van de bruggewelven die uiteraard stadseigendom waren.

De getuigenissen illustreren hoe in die tijd letterlijk alle beschikbare ruimten in de steden op voor ons onvoorstelbare manieren aangewend werden. Koeien, varkens en paarden werden tot in het hartje van de stad gehouden. Bij de Karnemelkbrug moet dat echter in verband gebracht worden met de nabije veemarkten. Het was daar in die omgeving een hele beestenboel. ⁽¹¹⁾ Vlakkij hield men ten minste al vanaf de vroege 14de eeuw ⁽¹²⁾ rundveemarkt en *verckensmerck* op de huidige Vlasmarkt en op het pleintje voor het godshuis Sint-Jan-tendullen, waar nu de verkoopzaal St-John in de kapel huist. Nauwelijks iets verder lag het Klein Boterplaatsken, nu omgedoopt tot Beverhoutplein, een onderdeel van de welbekende Gentse prondel- (oude spullen) markt. Aan de achterzijde van het Sint-Jansgodshuis, verwijst de straatnaam Oude Schaapmarkt nog steeds naar wat er daar gebeurde. In 1629 verhuisde al die marktactiviteit naar de Oude Beestenmarkt aan de Scheldeoever en in de 19de eeuw vandaar nog maar eens naar de Nieuwe Beestenmarkt, nu ook alweer een paar decennia ter ziele. De dieren werden allicht slechts kort onder de Karnemelkbrug gestald, in afwachting van verkoop of slachting, ongeveer zoals tot voor een paar decennia het gebruik was aan de Nieuwe Beestenmarkt. De grote cafés aan die markt waren achteraan voorzien van stallen. Sommige zijn er nog steeds. Ook de ongelukkige Jan Heyns was in zijn tijd gebruiker van de ruimte onder het bruggewelf. ⁽¹³⁾ Vermoedelijk stalde hij er ook sommige van zijn dieren. Er

(10) Afschriften bewaard in SAG, reeks 347, nr. 487 (sub M1). Vooral de gegevens verzameld in de *informatie preparatoire* bij de voogd van de kinderen van Adriaan Huwe, wiens familie cijns betaalde voor de garite onder de brug, zijn interessant.

(11) De Herdt, R., 1988, p. 54.

(12) In 1213 verkregen de broeders en zusters van het Sint-Jansgodshuis vanwege Willem de Beer en zijn medeschepenen het recht om de *staken* op de veemarkt te zetten *in manieren dat sij de plaetse van der veemarct zullen houden rume* (zuiver) *ende te gereke ende staken leveren, ende dat daertoe behoert* (De Potter, F., *Second cartulaire de Gand*, Gent, Leliaert & Siffer, 1886, p. 45).

(13) SAG, reeks 152 nr. 12, f. 122.

Afb. 3: "Steendam ter hoogte van het Sint-Jansvaardeken"

werden wel meer koeien gehouden tot in het hart van de stad, maar de aantallen gestorven dieren laten uitschijnen dat Heyns geen gewone voerman annex veehouder was. Meer dan waarschijnlijk was hij ook veehandelaar, een beroep dat toen als dusdanig nog niet bestond.

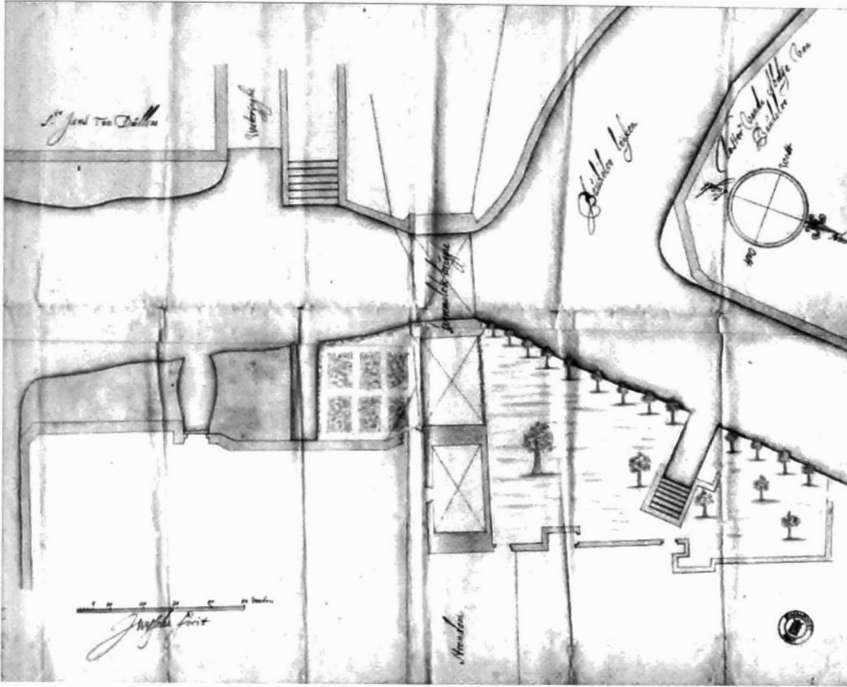
De Griete onder de karnemelkbrug was een garite

De wijziging van de bestemming van de brugoverwelling die in 1632 tot het 'brouwketelproces' leidde, had vanzelfsprekend te maken met de toen nog recente verhuis van de veemarkt naar de Oude Beestenmarkt. Wat brouwer Martens deed *in zeker plecke onder de Kerremelckbrugghen ghe-naempt de Griete* ging te ver, althans volgens enkele (niet zo goede?) burens. Belangrijk is hier dat die overwelling in de brouwersprocesstukken *Griete* genoemd werd. Jan Martens zelf wou het, gezien de ernstige omstandigheden voor de Raad zelfs extra plechtig houden en hij had het hypercorrect over *het gat ghe-naempt de Margriete staende onder deselve brugghen*. Die *Margriete* wijst er overduidelijk op dat de naam van het 'gat' onder de brug als een vrouwen-naam aanzien werd. ⁽¹⁴⁾ Dat was althans wat de omwonenden ervan maakten. Vandaar naar het geloof dat er zich daar een watergeest zou verschuilen onder de brug, was nog maar een kleine stap. De naam *Griete* wordt trouwens sinds eeuwen gebruikt als personificatie van een kwaad wijf. ⁽¹⁵⁾ Denk maar aan het beroemde Breugelschilderij. Zeker in Gent was de associatie met een boosaardig vrouwelijk wezen goed bekend, mogen we aannemen, vanwege de *Dulle Griete* die een naam draagt die blijkbaar meer gegeven werd aan 15de-eeuwse zware bombarden. De *Mons Meg* (van Margaret) te Edinburgh is nog zo een-tje. ⁽¹⁶⁾ Ook die *Grieten* zijn per definitie niet bepaald zacht van aard.

(14) Noch *Griete*, noch *Ma(e)rgriete* komen voor in de uitgebreide lijst van toponiemen en huisnamen in: Meersseman, S., *Gent van den Oudsten Tijd tot Heden*. Registers op het werk van Frans De Potter. Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent, 2002, deel 25, pp. 351-491.

(15) Overvloedig geïllustreerd in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Ook nog als dusdanig aangeduid in de recente uitgaven van Van Dale. Andere betekenissen (een appelras, een vissoort, een vogelsoort en een dunne balk) zijn niet van toepassing hier, ook niet de Middelnederlandse betekenis van *grit*.

(16) Beyaert, M., Een ongewone uitdaging. Archeologisch onderzoek van de *Dulle Griet*-bombarde te Gent. In *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 1999, jg. 23 nr. 1, p. 43.

Afb. 4: Grondplan van de Karnemelkbrug en omgeving uit 1676 uit het Stadsarchief Gent, reeks 535 nr. 310-3 (foto C. Hourez). Uitleg: zie onder 'De Griete onder de Karnemelkbrug was een *garite*'.

De associatie met griete zal zeker niet bijgedragen hebben tot de goede naam van deze 'onderaardse krochten', al lieten de 17de-eeuwse omwonenden zich daardoor blijkbaar niet ontmoedigen om die griete uit te baten, als veestal of brouwerij. Het is mogelijk dat de gruwelreputatie van deze lokatie in latere tijden mede gevoed werd door een volksetymologische klankverwarring tussen griete en garite.

De luitjes aan de Karnemelkbrug hadden het echter helemaal mis met hun *Griete of Margriete*. Zij hadden overduidelijk geen weet meer van de oorspronkelijke betekenis van het woord *garite* dat toen al enkele eeuwen in gebruik was voor overwelvingen in stadsmuren en stadspoorten en, in Gent althans, blijkbaar ook onder bruggen. Die constructies werden aangewend als schuilplaatsen en bergplaatsen (vergelijk met het Franse *garer* en *garage*) als ze al niet tot woning dienden. Al in de oudste bewaarde stadsrekeningen met cijnsontvangsten van gronden en stadseigendommen (1325-1326), werden *gariten* samen met poorten genoteerd, echter zonder nadere specificatie of plaatsaanduiding. (17) In 1337 en 1350 vernemen we dat er zeven *gariten* waren aan of in de stadsmuur bij het Klein Begijnhof Ter Hoyen, (18) een zestigtal bij de vesten *an den Coutre* en een veertigtal tussen de Zandpoort (bij Onderbergen) en de Turrepoort (aan de Poel). Ook aan de Karnemelkbrug was er sprake van een *garite*, zij het dat het gewelf pas in 1563, na de omvorming tot brug, in de stadsrekeningen als zodanig aangeduid werd. (19)

(17) SAG, reeks 400, nr. 1, f. 255.

(18) SAG, reeks 152 stadscijnsboeken, nr. 1 (1337-1349) en 2 (1350-1359).

(19) De cijns voor de gariten bedroeg 9 groot Vlaams. Aan het begin van de 17de eeuw werd hij betaald door Jan Heyns, daarna door Antheunis Huwe fs. Nicolaes, brouwer, wiens nakomelingen in het 'brouwketelproces' betrokken waren. Het huis van Heyns werd tegen de poort aangebouwd aan het einde van de 15de eeuw (SAG, reeks 152, nr. 9 (1495), f. 25v., nr. 10 (1563-1582), f. 101v – 102, nr. 12 (1583-1645), f. 121v – 122 en nr. 16 (1646-1794), f. 110 en 111: cijns. In 1716 werd de cijns van de garite, vermoedelijk na inname van het naastgelegen oeverterrein op 48 groot gebracht.

Hoe de *griete* (de echte) onder de brug er toen moet uitgezien hebben, valt min of meer af te leiden uit een fraai grondplannetje opgemaakt in 1676 (Afb. 4). Rechts is de monding te zien van het *Baudeloo Leyken* (naam die toen aan de nu gedempte Ottogracht gegeven werd) in een oude Leiearm die destijds door het huidige Baudelopark stroomde en verder achter het godshuis Sint-Jan-ten Dullen (boven links) doorliep naar de Nieuwpoortwijk toe. De driebogige *Kerremelck bruggh*e lag in het verlengde van de Steendam (onderaan). De Sint-Jacobskerk (niet weergegeven) is enkele tientallen meter verder (naar boven toe op de afbeelding) te situeren. Voor een goed begrip moet men zich voorstellen dat de beplante of met gras begroeide wateroevers, buiten de netjes op het plan getekende huis- en kaaimuren heel wat dieper lagen dan de weg. In de oeverzone tussen de kaaimuren, en de eigenlijke waterloop was er blijkbaar heel wat plaats over die blijkbaar niet al te vlug overstroomde. Tenminste één, misschien zelfs twee overwelvingen waren dus bruikbaar. Drie brugbogen was trouwens ruim bemeeten voor het toen onbelangrijk geworden waterloopje. Bij het opmaken van het plan vormde één van de gewelven een toe gemetselde ruimte van ongeveer 7,5 x 4,5 m. toegankelijk via een deuropening. Dat was meer dan waarschijnlijk de *griete*, waarin tot in 1629 beesten ondergebracht werden en waarin Martens bier wou gaan brouwen.

De Steenpoort verwatert tot Kerremelckpoorte en wordt afgebroken

De Karnemelkbrug te zien op het plannetje, was in haar toenmalige vorm nog niet zo oud. Op die plaats stond immers vroeger de Steenpoort op de Steenbrug. De brug werd voor het eerst in 1199 vermeld,⁽²⁰⁾ terwijl de poort pas in 1331 (*vander poorten ter Steenbrucgen*) en in 1333 (*vander Steenporten*) in de bewaarde archiefdocumenten opdook. Deze waterversterking en toegangspoort was een onderdeel van de vermoedelijk 12de-eeuwse stadsomwalling, waartoe ook de Ottogracht behoorde. Opeenvolgende stadsuitbreidingen in de 13de en 14de eeuw maakten dat de poort als versterking en tolbarrière steeds minder functioneel werd. Die taken werden overgenomen door achtereenvolgens de Sint-Jorispoort, de Spitaalpoort, de Antwerpse Poort en de Dampoort. De Steenpoort werd een zogenaamde binnenpoort. Nog tenminste tot in 1321-1322 werd ze in bepaalde perioden 's nachts gesloten.⁽²¹⁾

Er zijn geen afbeeldingen bekend van de poort. *Sy was soo eng, dat'er nauwelyks eenen wagen door konde rijden, het welk tot eene sterkte tegen de vyanden verstrekte*, schreef buurtbewoner Marcus van Vaernewyck.⁽²²⁾ De *Kerremelckpoorte*, zoals men het bouwsel toen noemde, werd in 1523 afgebroken⁽²³⁾ en vervangen door een brug van 5,5m breed, relingen inbegrepen,⁽²⁴⁾ een ware luxe voor die tijd. *Met de steenen*

(20) Gysseling, M., 1954, p. 77.

(21) SAG, reeks 400 stadsrekeningen, nr. 134.

(22) Van Vaernewyck, M., *De Historie van België*. Heruitgave Gent, Fernand, 1784, deel 2, p. 258.

(23) *Item, in dit jaer (1523) afgebroken de Kerremelckpoorte an den Steendam ende daer waert ghemaeft eene scoone nieuwe kaeye ende een scoone wateringhe om peerden te waterne* (Vandermeersch, P.C., *Memorieboek der stad Ghendt van 't jaer 1301 tot 1737*, Gent, Maatschappij der Vlaemsche Bibliophielen, 1852-1861, deel II, p. 59). Mogelijks werd de onderbouw van de poort behouden en tot brug omgevormd.

(24) Gemeten op het 17de-eeuwse plannetje.

dezer afgebrokene poorte wierd daer nevens gemaekt de kaeye, den steeger en het beheymseel tegen het water, aldus nog dezelfde Marcus die de afbraak als kleine jongen nog meegemaakt had. Op een panoramisch zicht op Gent van 1534 is de toen nagelnieuwe brug met haar drie stenen bogen goed zichtbaar. De brug werd in 1743 een eerste keer verbreed. Toen was er minstens nog één *ghevauteerden kelder...commende onder de straete van de voornoemde Keremelckbrugge* in gebruik. ⁽²⁵⁾

Wat een leven om en onder die brug!

Ook lang voordat de poortbrug haar poort verloor en enkel nog 'onderdak' bood aan een *Griete*, vinden we sporen terug van gebruik van ruimten onder en in de poort door particulieren. De stadscijnsboeken vermeldden in 1375 voor het eerst expliciet dat er een cijns geïnd werd *van den camere onder de Steenpoorte*. Dat zelfde cijnsbedrag werd zonder nadere specificatie al vermeld in de stadsrekeningen van 1326-1327 en is ononderbroken retraceerbaar in de cijnsboeken tot aan de omvorming tot brug. ⁽²⁶⁾ De vroegst bekende cijnsbetaler was Jan de Scrivere, die verder op de Steendam nog een huis bezat. Dat was een niet onaanzienlijk figuur. Hij werd namelijk betaald van *dat hi screef in Scepenhuus boven der zale, daer de raed pleghet te sittene*. ⁽²⁷⁾ Onder *scriven* dient hier schilderen verstaan te worden. ⁽²⁸⁾

Uit de nauwkeurige omschrijving die in 1495 gemaakt werd van deze en andere cijnsen, blijkt bovendien dat deze cijns betrekking had op twee vermoedelijk identieke overwelingen aan de beide uiteinden van de brug, toen nog brugpoort. ⁽²⁹⁾ Deze twee plaatsen werden tot in 1442 meestal aan dezelfde personen gegund. Wellicht werden ze op deze drukke plek vooral voor handel gebruikt. In de 15de en aan het begin van de 16de eeuw was er sprake *vander poort ende wijncelkins daerinne ende daer onder staende, ghenaeempt de Keremelcpoorte by Sint Jacops kercke*. ⁽³⁰⁾

Maar dat was nog niet alles. Al van in de oudste systematisch bewaard gebleven cijnsnoteringen kwam er nog een cijns voor van een *cleenen huuskine an de poerte over de zyde 't Sente Janshuuse waert* ⁽³¹⁾ en een ander voor een *camere ander Steenpoorte à S. Jans huus*. Bovendien creëerde men in 1442 nog een nieuwe cijns *van den wijncel onder de poerte over de zijde Sent Jans huuse waert*. ⁽³²⁾ Eén van de poortwoningen werd door de Stad begeben mits de bewoner de *voorseyde poorte sal houden ende repareren redelic ende tamelic van dake ende wegghen syn leven lanc*. ⁽³⁴⁾ Daarnaast werd de laag gelegen oever zeker in de 14de eeuw ook gebruikt als haventje. ⁽³⁵⁾ Ook mogen we de weduwe Dierix niet vergeten, die vanaf 1563 een klein cijnsbedrag betaalde voor *haer heimelicheit* (toilethuisje) gebouwd op stadsgrond bij haar huis aan de Karnemelckbrug. ⁽³⁶⁾

(25) SAG, reeks 533 stadswerken, nr. 24.

(26) Eerst in de stadsrekeningen SAG, reeks 400, vanaf nr. 2, f. 81; na 1337 in de reeks 152. Het cijnsbedrag bleef 7 schelling parisis (later groot Vlaams) in SAG, reeks 152 nr. 1, f. 2, nr. 2, f. 14, nr. 3, f. 4, nr. 4, f. 13v, nr. 5, f. 17, nr. 6, f. 13v, nr. 7, f. 31v, nr. 8, f. 37v, nr. 9, f. 26v.

(27) SAG, reeks 400 nr. 1 (1337-1349), f. 138v.

(28) Van Werveke, A., Register bij de uitgave door J. Vuylsteke, Gentsche Stads- en Baljuwsrekeningen 1280-1336, Gent, Vijt, 1908, p. 1317.

(29) SAG, reeks 152, nr. 9 (1495), f. 25v. en 26v. De oorspronkelijke 7 groot werd verdeeld in twee gelijke delen.

(30) SAG, reeks 330 (jaarboeken van Gedeede), nr. 43 (1504-1505), f. 61v. Ook een vermelding van *eenen winckele ende woenste also sy ghestaen ende ghelegen syn inde Steen poerte* in 1465 (Diericx, CH.L., Mémoires sur la Ville de Gand, Gent, de Goesin-Verhaeghe, 1814, deel 1, p. 473). Dit was één van de twee wynckelkins uit 1504-1505.

(31) SAG, reeks 152, nr. 7 (1442), f. 31.

(32) SAG, reeks 152, nr. 4 (1375), f. 13v.

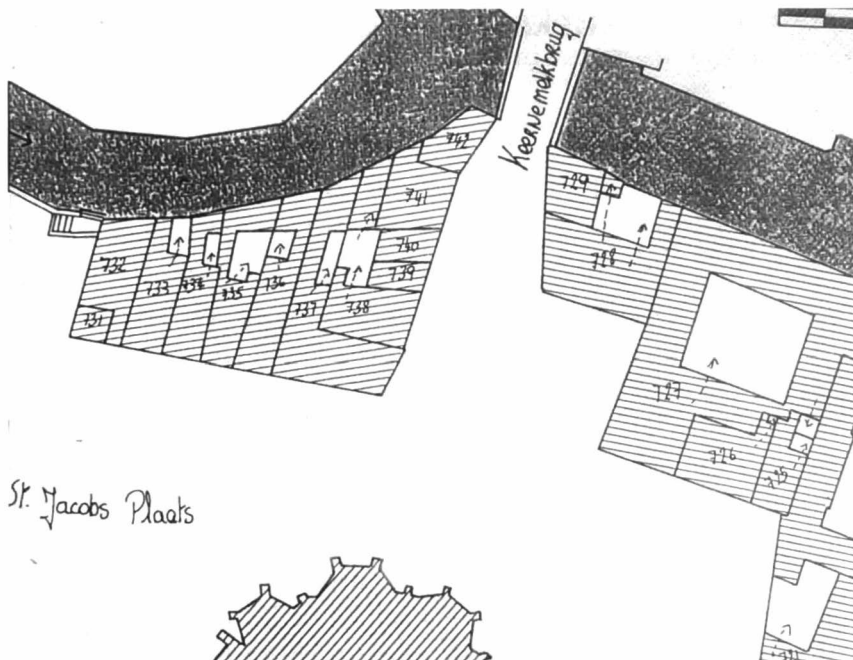
(33) SAG, reeks 152, nr. 7 (1442), f. 31.

(34) Diericx, CH. L., Gent, 1814, deel 1, p. 472.

(35) SAG, reeks 400, nr. 4 (1337), f. 101. Betaling voor ophogen en versterken *an den art ter Steenbruggen met grees*. Een aard was een aanlegplaats. Het toponiem is nog zeer verspreid te Gent en elders.

(36) SAG, reeks 152, nr. 12 (1563), f. 99v.

Afb. 5: Op dit oudste kadasterplan (ca. 1835) is de oudere situatie nog goed zichtbaar. De oriëntatie van de afbeelding (herkenbaar aan de aftekening van het koor van de Sint-Jacobskerk) is omgekeerd aan deze van afb. 4. Het water (links: Ottogracht – rechts Leiearm) verdween samen met het hele bouwblok links.

Slot

Het moet daar aan en onder de Gentse Steenpoort en later de Karnemelkbrug een drukke bedoening geweest zijn. Het valt nauwelijks te begrijpen dat een watergeest zich daar ook maar één moment op zijn (haar?) gemak kon voelen, behalve bij nacht en ontij misschien. We zullen wel nooit te weten komen of die verleidelijke, hoewel niet bijster vriendelijke meermin van Johann Wilhelm Wolf geboren werd uit een eeuwenoud volksgeloof, dan wel of de griezelse reputatie van die plek pas in de 17de eeuw ontstond door heksenwaan en een naamklankverwarring.

Anno 2006 is het zo goed als onmogelijk zich voor te stellen hoe die betoverde plek aan het begin van de Steendam er vroeger uitzag. De oude Leiearm en de Ottogracht werden gedempt. Water is er enkel nog te vinden in de kelders en bij regenweer. Van de brug zelf blijven er wellicht alleen nog pijlerfragmenten over onder het straatdek en door opeenvolgende straatverbredingen lijkt de omgeving nog nauwelijks op de vroegere situatie (afb. 5). Zelfs de naam Karnemelkbrug verdween. ⁽³⁷⁾ Alleen een lichte verhoging met ernaast een diepte, een overblijfsel van de waterloop van de straat afgeschermd door een ijzeren reling, herinnert er nog aan en laat ons nu nog toe het verhaal te lokaliseren. (Afb. 2)

(37) De Karnemelkbrug werd in 1900 gesloopt (Laby, M. Uit de geschiedenis van de Gentse bruggen. In: Ghendtsche Tydinghen, Gent, 1987, jg. 16 nr. 1, p. 11). Het nu nog aanwezige deel van de borstwering (geen brugleuning) zou nog dateren van voor die tijd.

Alleen de watergeest bleef voortleven in de herinnering, zij het in een zwaar verminkte of – zo je wil – vervalste vorm, terwijl al de mensjes die onder bruggewelven en in kamerwoninkjes leefden en werkten, al lang vergaan en vergeten zijn. Om van de beesten nog te zwijgen. Maar dat is nu eenmaal het lot van gewone stervelingen.

Heks terechtgesteld te Antwerpen

Hugo Driesen

Inleiding

De demonologische of duivelse heksenprocessen kenden in onze Vlaamse provinciën hun eerste hoogtepunt op het einde van de 16de eeuw. Alhoewel het verbond tussen duivel en heks reeds eerder in de rechtsleer en de wetgeving enigszins aan bod kwam, had het gerecht in onze streken eerst in de jaren 1595 -1605 ten volle aandacht voor de Satanskinderen. De ordonnanties van Filips II van 1592 en 1595 lagen hier mede aan ten grondslag. Onder impuls van Kerk en Staat werden vanaf die tijd 'toverij' of 'sortilegie' en 'hekserij' op een systematische en vrij algemene manier aangepakt. Bij vlagen zette men zowat overal heksen op de brandstapel. Met enige overdrijving schreef in 1664 Lucas van den Eynde, 'advocaat-fiscaal' bij de Raad van Vlaanderen, dat hij omwille van toverij "heeft gehesien gheheele gemeenten uijtbranden ende de eerlijcste ende onnooselste persoonen in pericle stellen".

Prof. dr. Jos Monballyu (KUL) analyseerde de 642 toverijprocessen, die tot op heden teruggevonden werden in Vlaanderen, en stelt dat tegen zeker 400 personen een aanklacht wegens hekserij werd ingediend. Daarbij ging het om 318 vrouwen en 82 mannen, waarvan in totaal 196 veroordeeld werden tot de brandstapel. Tweeëntwintig personen haalden het einde van hun proces niet, omdat zij de tortuur niet overleefden. Hij concludeerde voorts dat heksenprocessen maar mogelijk waren wanneer de vervolgdgen door hun bureu werden verklikt en de plaatselijke en hogere overheden bereid waren om hen te slachtofferen. Door allerlei omstandigheden in die penibele tijden en als gevolg van vetes, ruzies, of gewoon uit afgunst werden mensen door hun bureu aangeklaagd bij het gerecht, dat vaak gretig deze gelegenheid aangreep.

Vooronderzoek (informatie preparatoire)

Eenmaal de schout door een formele partijstelling of aangifte van mogelijke hekserij op de hoogte was, kon hij tot vervolging overgaan. Als eerste vervolgingsdaad vorderde hij het houden van een '*informatie preparatoire*'. In dat voorbereidend onderzoek kregen twee of meer rechters-commissarissen de opdracht na te gaan of er al dan niet een misdrijf was gepleegd, en zo ja, of er tegen een bepaalde persoon voldoende aanwijzingen waren om hem of haar aan te houden en een eigenlijk gerechtelijk onderzoek op te starten. Tijdens dat vooronderzoek verzamelden de rechters-commissarissen getuigenverklaringen

over de aangeklaagde en zijn reputatie Alle getuigen werden elk afzonderlijk onder eed en in het geheim verhoord.

De foltering

Om de vereiste bekentenis uit te lokken, wendde men de foltering aan of zgn. “scherpe examinatie” of ondervraging onder gebruikmaking van de nodige gerechtelijke instrumenten. Voor heksen was dat meestal de ijzeren halsring met een binnenring met ijzeren pinnen. Deze ring werd in de vier hoeken van de folterkamer met koorden vastgemaakt. De heks moest dan plaatsnemen op een driepikkel. Rond haar stond ook een vuurhaard. Bij de minste beweging met haar hoofd drongen de ijzeren pinnen in haar hals en veroorzaakten zij een helse pijn. Bij de foltering waren buiten de beul en zijn knecht ook twee wethouders aanwezig, want zij beslisten over de duur van de tortuur. Voorts was ook een geneesheer aanwezig. De tortuur moest overeenkomstig de plakaten om de 24 uur herhaald worden. De beul zocht naar het duivelsteken dat ze had gekregen van de duivel bij het sluiten van hun pact. Vond men een zogenaamd litteken dan werd er met een naald ingestoken. Voelde de aangeklaagde geen pijn of kwam er geen bloed uit, dan was zij een heks. Voorts was er de waterproef: de verdachte werd naakt kruiselings gebonden aan handen en voeten – de rechterhand aan de linkervoet en omgekeerd – aan een touw in het water gelaten. Bleef de verdachte drijven, dan was zij een heks.

Het vonnis

De rechtbank (vierschaar) sprak het vonnis uit op grond van de elementen die haar ter kennis waren gekomen. Tot vóór de 16de eeuw was de straf in de meeste gevallen een geldboete en een bedevaart. Later werd meer en meer tot de brandstapel veroordeeld. Een heks die tot de brandstapel werd veroordeeld, werd gewoonlijk eerst gewurgd: *“aen een staeck ierst geworght zijnde metten branden viere ter polueren [tot as] verbrant”*

Casus: Clara Joossen vertelt een fantastisch verhaal aan de schout Hendrik Varick

Op vrijdag 22 augustus 1603 trad de Antwerpse schout, ‘krachtens zijn ambt’, op als aanklager tegen een zekere Clara Joossen, gevangene, geboren te Straatsburg. In zijn aanklacht vermeldde hij dat de gevangene Satan van haar bloed had laten drinken en dat zij ook het zijne dronk, waaruit een pact resulteerde waarin ze beloofde Satan in alles te zullen gehoorzamen. Dit werd geschreven en ondertekend met haar bloed. Vervolgens gaf zij zich, ondermeer in de omgeving van Nieuwpoort, met haar duivel Roeland over aan de meest vrijpostige seksuele excessen. Met haar demon Roeland woonde ze voortaan vele

nachtelijke bijeenkomsten bij en verplaatste zich daarbij door de lucht op een stok, ingesmeerd met zalf, samen met een Barbara, die haar de stok had bezorgd. De eerste bijeenkomsten vonden plaats in het Land van Luik. Ze zag er de duivel aan tafel zitten in de schaduw van een linde, danste met hem en had met hem ook 'vleselijke conversatie'. Ook in Lembeke waren er bijeenkomsten waarop zij de bok kuste 'omtrent sijnen steert'. De bok werd daarna verbrand en zijn as werd onder de aanwezigen verdeeld, maar de gevangene had er in het gedrang geen kunnen bemachtigen. Toen zij wilde weten of een bepaald persoon betoverd was, was de genoemde Roeland bij haar gekomen, samen met twee andere boze geesten, in de gedaante van witte duiven.

Deze aanklacht beantwoordde volledig aan het beeld van de heks als schepsel van de duivel dat de elites zich hadden gevormd en ook hadden verspreid, onder meer met behulp van de boekdrukkunst. De schout besloot dat het ook in het geval van Clara Joossen om de 'misdad van toverij' ging en dat de gevangene lijf en goed had verspeeld ten profijte van de hertogen van Brabant. De straf moest zijn zoals voorgeschreven. Aangezien de gevangene op een bepaald ogenblik alles ontkende, onderging ze tortuur en legde ze vervolgens bekentnissen af, die ze buiten de burcht in openlucht, herhaalde en bevestigde. De rechters achtten de eis dan ook ontvankelijk.

Uittreksel uit de schoutrekening van de Markgraaf van Antwerpen, Hendrik Varick (1599-1628).

Rekenkamer nr.12908 (22 november 1601 tot 22 mei 1605).

*Anderen ontvanck van persoonen die duerende den tijd dezer rekeninghe geexecuteerd zijn metten brande.

Van dat Clara Joossen geboren van Straetsborch haer vervoidert heeft naerdijen zij den boosen vijant van haeren bloede te drincken, hadde gegeven ende zij vanden zijnen hadde gedroncken metten zelven boosen vijant verbondt te maecken hem geloven zijn te zijn ende dat zij metten zelven boosen vijant genaempt Roelandt diversche reijssen, heeft gebouleert ende haer in diversche nachtvergaderinghen vande boosen vijant heeft laeten vervueren. Bij middel van eenen stock die met salve was bestreken, ende dat zij inde zelve vergaderinghe, den boosen vijant heeft geeert met hem gedanst ende gebouleert naerdijen zij bij dezen schouteth ter hooger vierschaeren Capitaliter was beticht ende datbij Schepenen geseght was dat de voorschreven Schouteth was gecommen tot zijn vermete als de voorschreven Catelijne Joossen daeromme aen een staeck ierst geworght zijnde metten branden viere ter polueren verbrant geweest sonder eenighe goeden achtergelaeten te hebben. Aldus hier. Nyet.

(Algemeen Rijksarchief, rk. nr. 12908, folio v, r. en v.)

*Andere uytgheven in kosten van Justitien.

Item den zelve betaelt van dat sij Clara Joossen aen eenen staeck geworcht heeft XII stuivers ende daernaer metten brande geexecuteert XXX stuivers ende beenderen wech te vueren thien stuivers. (Algemeen Rijksarchief, rk. 12908, folio xxx, r.en v.)

Bronnen:

- 1) Heemkring De Zonnebeekse Heemvrienden, Van geus, over toveresse tot heks, 1995.
- 2) W. Meewis, De Vierschaar, 1992;
- 3) F. Vanhemelrijck, Misdadigers tussen rechter en beul (1400-1800), 1984; s.a. vierschaar nr.153.
- 4) J. Monballyu, Heksen, hun burens en hun vervolgers in de Leiestreek. Een sociale analyse van de heksenprocessen te Olsene en Dentergem in 1660-1670; 2003

Boekendieven zijn gewaarschuwd: handgeschreven vervloekingsformules in de Nederlanden en West-Europa.

Peter De Baets

In de middeleeuwse scriptoria was het vervaardigen van manuscripten een buitengewoon duur proces: het benodigde materiaal deed de kosten hoog oplopen en bovendien was de productie arbeidsintensief. Het was dan ook een algemeen verbreide gewoonte dat de eigenaars hun naam aanbrachten op de kaft, de band, de schutbladen of het titelblad van hun kostbare manuscript of boek.

Hier worden enkel die opschriften besproken, die door de eigenaars werden aangebracht met de bedoeling om potentiële boekendieven af te schrikken. Er bestaat geen specifieke term voor dergelijke opschriften. Meest gebruikt is in het Latijn: *anathema*, Frans: *malédiction*, Duits: *Bücherflüche*, Engels: *book curse*. Soms wordt de term *banvloek* en *execratio furum* gebruikt (1).

Het woord *anathema* kende een lange voorgeschiedenis in de Grieks-Romeinse en Syrisch-Hebreeuwse culturen. Het woord is van Griekse oorsprong en betekende oorspronkelijk "bestemd voor God", en werd in die zin gebruikt in bvb. de Griekse vertaling van het Oude Testament (Judith 16: 22-23). Geleidelijk aan kreeg het woord een pejoratieve betekenis. De term *anathema* werd voor het eerst in de betekenis van vervloeking gebruikt door de apostel Paulus in zijn brief aan de Galaten, waarin hij een *anathema* uitsprak over al wie iets verkondigde in strijd met het evangelie. Een christelijke grafsteen uit de 4e eeuw op het Griekse eiland Salamis droeg een opschrift, waarin verzocht werd geen ander lichaam in het graf te leggen op straffe van *anathema* (2). Later werd *anathema* een term uit het kerkelijk recht en stond voor een excommunicatie met onherroepelijk karakter. In die zin verscheen de term in de 6e eeuw in het *Pontificale Romanum* (3).

Vervloekingen komen in alle culturen voor. In de Romeinse tijd bestond de gewoonte dieven te vervloeken door hun naam met een vervloekingsformule te noteren op een tinnen of loden plaatje en dat op te hangen in de plaatselijke tempel. Zo staat op een dergelijk plaatje, gevonden aan de monding van de Hamble in Hampshire, een tekst waarin Neptunus wordt aangeropen om een gelddief te straffen: *furem qui hoc involavit sanguem eiius consumas et decipias, domine Neptune* (4). Een vervloeking kon ook neergeschreven worden tegen wie zich niet hield aan de inhoud of betekenis van een geschreven stuk. Onderaan een papyrus met Egyptische hiëroglyfen uit de XIXe eeuw (12e eeuw v. C.) staat een verwittiging die in Engelse verta-

(1) Voor het Engels taalgebied: M. Drogin, *Anathema! Medieval scribes and the history of book curses*, Montclair 1983. Voor Nederland is de belangrijkste verzameling: J. H. Kruizinga, *Tussen papyrus en paperback, Lotgevallen van boeken*, Amsterdam 1965. Zie ook: E. Van den Broeck, 'Banvloeken bij ex libris'. In: *Liber amicorum prof. Dr. Jozef Van Haver*, Brussel 1991, pp. 481-485. Verder zijn er sporadisch losse vermeldingen van banvloeken in tijdschriften als *Notes and queries*, *L'Intermédiaire des généalogistes et des curieux*, *Biekorf*, ... Een interessante verzameling is die van Ed Schilders op het internet: www.cubra.nl.

(2) C. Bayet, *De titulis Atticae christianis antiquissimis*, Parijs 1878, p. 161

(3) 'anathema', in *The Merriam-Webster new book of word histories*, 1991, p. 15

(4) R. Tomlin, 'Roman Britain in 1996'. In *Britannia*, 28 (1997), pp. 455-458

ling luidt: *whoever speaks against this book, may Thoth smite him* ⁽⁵⁾. Ook in de Openbaring (22: 18-19), geschreven in de 1e eeuw, staat een waarschuwing tegen al wie iets aan de inhoud zou wijzigen. Een noot in een kopie van de Ilias uit de 3e eeuw waarschuwt in het Grieks tegen het raken aan de tekst ⁽⁶⁾.

Niet alleen het wijzigen van de tekst of verkeerd gebruik van de inhoud ervan was ontoelaatbaar, ook het stelen van de drager van de tekst behoorde tot die categorie. De oudst bewaarde vervloeking tegen dieven van geschreven stukken is te vinden op een kleitablet in cuneiform schrift, ontdekt te Niniveh in 1853 en nu bewaard in het British Museum. Deze kleitabletten werden vervaardigd voor koning Ashurbanipal van Assyrië in de 7e eeuw v.C. Op deze tabletten bepaalde Ashurbanipal dat niemand ze mocht ontvreemden of zijn naam mocht noteren naast de zijne. In de Westerse wereld zijn de vroegste voorbeelden van het woord anathema in associatie met diefstal van boeken te vinden vanaf de 8e en 9e eeuw in Latijnse opschriften in de manuscripten van de kloostergemeenschappen. Het is evenwel niet onlogisch te veronderstellen dat de gewoonte reeds langer bestond, maar westerse voorbeelden uit eerdere eeuwen zijn niet bewaard gebleven. De werkwoorden gebruikt in de Latijnse vervloekingsformules om de misdaden tegen boeken te beschrijven zijn: *rapere* (stelen), *furari* (stelen), *abstulere* (onttrekken), *(in-)violare* (geweld aandoen), *aberrare* (verdwalen), *celare* (verbergen), *alienare* (vervreemden), *asportare* (ontvoeren-roven), *defraudare* (met bedrog wegneemen), *subtrahere* (heimelijk wegtrekken), *fraudem facere* (bedriegen), *dare* (weggeven). Ook de boekbladen kunnen beschadigd worden: *tulere* (wegdragen), *curtare* (inkorten), *abscidere* (afsnijden), *detrunca-re* (afsnijden) en de titel van het boek kan uitgesneden of uitgewist worden: *delere* (uitvegen).

*Liber sancti Petri Gandensis ecclesie
Servanti benedictio tollenti maledictio
qui tulerit folium vel curtaverit anathema sit.*

Zalig wie het gebruikt, vervloekt die het steelt

Wie er een blad uitscheurt of het beschadigt zal geëxcommuniceerd worden. ⁽⁷⁾

Liber Sancte Marie de Thosan

Quem qui abstulerit vel iniuste alienaverit a Deo anathema sit

Wie het steelt of oneerlijk verkrijgt zal door God geëxcommuniceerd worden. ⁽⁸⁾

Liber Sancte Marie de Thosan

qui eum abstulerit vel folium detruncaverit anathema sit. ⁽⁹⁾

Hic est liber sanctorum martirum Florentini et Hilaris m(artyrum) et

(5) J. Baikie, *Egyptian papyri and papyrus-hunting*, London 1929, p. 167

(6) K. Hainz-Eitzen, *Guardians of Letters: Literacy, Power, and the Transmitters of Early Christian Literature*, Oxford 2000, p. 109

(7) 8e eeuw, manuscript uit de Sint-Pietersabdij te Gent.

(8) 14e eeuw, manuscript uit de abdij van Ter Doest (Brugge, stadsbibliotheek, Ms. 210)

(9) 13e eeuw, manuscript uit de abdij van Ter Doest (Brugge, stadsbibliotheek, Ms. 256)

p(ontificum) Quicumque sine assensu capituli Bone Vallis eum asportaverit vel furatus fuerit vel istum titulum deleverit anathema sit

Wie het zonder toestemming van het kapittel wegneemt of steelt of het titelblad verwijdert zal geëxcommuniceerd zijn. ⁽¹⁰⁾

Hic est liber S. Marie de Radingis

quem qui celaverit vel fraudem de eo fecerit anathema sit. ⁽¹¹⁾

Istum librum dedit frater Willelmus de Harlestone claustralibus in claustris, quem qui alienaverit vel scienter violaverit anathema sit

Wie het vervreemdt of bewust geweld aandoet zal geëxcommuniceerd zijn. ⁽¹²⁾

Iste liber est ecclesie conuentualis beate Marie dabendone ex dono domini Egidii Sarum Episcopi et memoriale ipsius. quicumque ipsum librum a dicta ecclesia alienaverit vel ipsum inde defraudaverit anathema sit que sententia lata fuit per predictum dominum episcopum

Wie dit boek uit de gezegde kerk neemt of steelt, zal geëxcommuniceerd worden, en deze straf wordt opgelegd door de hogergenoemde bisschop. ⁽¹³⁾

Iste est liber Sancti Arnulphi de Scripeio

qui hoc male subtraxerit vel titulum deleverit, anathema sit. ⁽¹⁴⁾

Explicit Graduale dominorum de Parcho quod fecit scribi frater Symon de Lovanio prior in honore gloriose virginis Marie.

Si quis abstulerit anathema sit. Fiat Fiat. ⁽¹⁵⁾

Hic liber est ecclesie Xti Cant.

Qui illum inde abstulerit auferat eum dominus de libro vitae

Wie het daar steelt,

zal de Heer uit het Boek der Levenden schrappen. ⁽¹⁶⁾

Om dit verschrikkelijke oordeel te versterken werd het anathema gecombineerd met uitroepen als *Fiat, Amen* en het Aramese woord *Maranatha*.

Ut si qua exstiterit persona qui hanc codicem de potestate sancti Amandi auferre conaverit fiat igitur idem ipse anathema maranatha quod est etiam perditio in secundo adventu Domini

En moest er al iemand zijn die deze codex uit het bezit van St.-Amands zou durven verwijderen, hij zal prompt geëxcommuniceerd worden en zal verloren zijn op de dag van het Tweede Oordeel. ⁽¹⁷⁾

...qui hunc librum vel aliquam eius parcellam a dicta domo alienaverit quous modo anathema sit. Maranatha

(10) 12e eeuw, manuscript (Brugge, stadsbibliotheek, Ms. 271)

(11) 12e eeuw, manuscript Beda, De temporibus, uit de abdij van Reading (Cambridge, St. Johns College, A. 22)

(12) 14e eeuw, Logica van Walter de Burley (London, British Library, manuscripts, 12 F XIX)

(13) 14e eeuw, The Abingdon apocalypse (London, British library, manuscripts, Add. 42555)

(14) manuscript Aymo super epistolas Pauli (Parijs, Bibliothèque Mazarine, Ms. 257)

(15) graduaal van de abdij van Park (London, British library, manuscripts, Add. 39678)

(16) manuscript van de Christ Church te Canterbury (London, British Library, Ms. Cotton Vespasian D XIX)

(17) 9e eeuw(?), manuscript uit de abdij van St.-Amands (Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 100)

Wie dit boek of ook maar een klein deel ervan uit het gezegde huis zou vervreemden, zal gelijk hoe geëxcommuniceerd zijn. ⁽¹⁸⁾

Dat de boodschap zeer goed begrepen en ook ernstig werd genomen bewijst de noot die John Grandison, bisschop van Exeter in de 14e eeuw, schreef onder een anathema in een ouder handschrift. Hij benadrukte dat hij dit handschrift op een eerlijke manier had verworven.

Liber S Mariae de Ponte Roberti

Qui eum abstulerit vel quolibet modo ab hoc domo alienaverit vel quamlibet partem abscederit sit anathema. Maranatha. Amen.

Ego Johannes Exon. episcopus nescio ubi est domus praedicta, nec hunc librum abstuli sed modo legitimo adquisivi

Ik, bisschop Johannes ..., weet niet waar dat voornoemde huis zich bevindt en ik heb het boek op rechtmatige wijze verworven. ⁽¹⁹⁾

Het Latijn bleef zeer lang de voertaal van de intellectuele elite en het is dan ook niet te verwonderen dat volgende rijmpjes voorkwamen op de schutbladen van boeken.

Qui istum librum furatur a Domino maledictur. ⁽²⁰⁾

Legenti benedictio, tollenti maledictio. ⁽²¹⁾

Quisque te rapiat privatus lumine fiat

Al wie je steelt, zal het licht afgenomen worden. ⁽²²⁾

Qui clepit hunc librum demon frangat sibi collum

Wie dit boek steelt, de duivel zal hem ophangen.

Si hoc legere potes, fur es qui librum meum sumpsisti.

Als je dit kunt lezen, moet je wel de dief zijn die mijn boek heeft gestolen.

Qui sibi forabatur per collum suspendatur

Wie dit (voor zich) steelt, zal aan de hals gehangen worden. ⁽²³⁾

Non videat Christum quisquis furabatur istum

Al wie dit boek zou stelen, zal Christus nooit zien. ⁽²⁴⁾

Qui furabatur librum istum. non videbit Iesum Christum.

Sed ibit in infernum ad poenandum in aeternum.

cum turba diabolorum.

per omnia saecula saeculorum.

Wie dit boek zou stelen, zal nooit het aanschijn van Christus zien, maar zal naar de hel gaan, om eeuwig boete te doen, tussen een troep

(18) 13e eeuw, manuscript Rhetorica Ciceronis uit Swineshead Abbey in Lincolnshire (Cambridge, St. Johns College, D. 25)

(19) uit de abdij van Robertsbridge (Oxford, Bodleian library, NE A 41)

(20) 16e eeuw, handboek van het begijnhof van Mechelen.

(21) 1615, in "Liber sanctorum Apostolorum Petri et Andreae Patronorum Eulia in Oppido Brilon" (Brilon, Historische Bibliothek der Propsteigemeinde St. Petrus und Andreas)

(22) 15e eeuw, manuscript Galenus (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 2315, P 222)

(23) 1423, manuscript Chrétien de Troyes (Parijs, Bibliothèque Nationale de France, ms. 1374)

(24) 15e eeuw, Spanje, identiek in: Cod. Vat. Lat. 636.

duivels, voor de eeuwen der eeuwen.

Hic liber est meus, testis est Deus

Qui furatur fur appellatur.

Wie het zal stelen, zal een dief worden genoemd.

Deze Latijnse spreuken werden geleidelijk overgenomen in de volkstaal.

Wer mirs nimmt, der ist ein Dieb.

Wer mirs gibt, den hab ich lieb

*Wer dies puech behalt,
des Hand verfallt.*

*Gibst du mein Buch nicht zuruck,
Wartet Dein des Henkers Strick.*

*Wer es het der geb es weder.
oder Got werd im straffen. (25)*

*Vor Allem gib' zurück das Buch!
Ansonsten fällt auf Dich meyn Fluch.*

*Quiconque le retrouve et ne le rende
Sera suivy par l'infemale bende. (26)*

*Ne me prend pas
On te pendra. (27)*

*Qui l'emblera
Pendur sera. (28)*

*Qui le trouvera esgaré le luy rende
Aultrement la corde le pende. (29)*

*He that thys boke renttes or stelles
God send hym sekenysse svart of helle. (30)*

*Small is the wren, black is the rook
Great is the sinner, that steals this book. (31)
Black is the raven, black is the rook
But blacker the thief who steals that book.
I pity the waiter, I pity the cook,
I pity the one who steals this book.*

(25) 16e eeuw (Berlin, Staatsbibl. zu Berlin, Preuß. Kulturbesitz, Ms. germ. 4° 191)

(26) 17e of 18e eeuw in het Gebedenboek van Lodewijk van Boghem (Brugge, Bisschoppelijk seminarie, 6/35)

(27) Notes and queries (1853), p. 337

(28) Gent, Universiteitsbibliotheek, Theol. 4088.

(29) 1470

(30) Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 61, f° 1r

(31) Notes and queries (1853), p. 438

*Thys boke is one and God's curse another;
They that take the one, God geve them the other.*

*This book is one thing, my fist is another
Touch this one thing, You'll sure feel the other. (32)*

*This book is one thing, my fist is another
Touche not the one, for fear of the other.*

*This boke is one thing, the halter is another
And he that stealeth the one, he must be sure of the other. (33)*

*He that steles this booke frome me
he shall be hanged on a trie.*

*Who steals this book will end the strife
With their name erased from the Book of Life.*

Een bijzondere vorm is de begeleidende vertaling van de oorspronkelijk Latijnse spreuk:

*Hic liber est meus, Et testis est Deus,
Si quisquis furetur, Per collum penderetur
As God can see, This book belongs to me,
Which, if anyone nicks, Should be hanged by their necks. (34)*

*Sit maledictus per Christum
Qui librum subtraxerit istum
Christ's curse upon the crook
Who takes away this book.*

Eens de leidinggevende rol van het Latijn begon weg te vallen, doken de macaroniverzen op: hierbij werd het Latijn gecombineerd met een volkstaal.

*Hic liber est meus
Testis est Deus:
Qui hunc liber vult stelen
Pendere debet aen sijne kele
An esset Dominus ofte knecht
Ad patibulum is zijn recht
Tunc venit Anskan met sijn bellen
et trahit eum in de helle. (35)
Hic liber est mein
Ergo nomen scripsi drein.
Si vis hunc libellum stehlen,*

(32) Notes and queries (1853), p. 337

(33) Notes and queries (1856), p. 429

(34) 1797, van de hand van Joshua Sheppard in een Q. Horatius Flaccus, Opera ad usum Delphini, Londen 1734

(35) Vermeld bij Schilders.

*Pendebis an der Kehlen.
Tunc veniunt die Raben
Et tibi oculos ausgraben.
Tunc clamabis: Ach, ach, ach!
Utique tibi recte geschach.*

*Hic liber est meus, and to this will I stick,
Si aliquis rapit, I'll give him a kick. (36)*

*Hic liber est meus and that I will show
Si aliquis capit I'll give him a blow. (37)*

*Si quisquis furetur this little libellum
Per Bacchum per Jovem I'll kill him I'll fell him
In ventrum illius I'll stick my scalpellum
And teach him to steal my little libellum.*

*Iste liber pertinet and bear it wel in mynde
Per me Gulielmum Downes so gentelle and so kynde
A vinculis doloris Iesue do hym brynge
Ad vitam etername to lyfe everlastyng. Amen. (38)*

*Qui ce livre cy emblera propter suam maliciam
Au gibet pendu sera repugnando superbiam
Au gibet sera sa maison sive suis parentibus
Car se sera bien raison exemplum datum omnibus. (39)*

*Qui ce livre volera pro suis criminibus
A la potence ira con suis ladronibus
Quelle honte ce sera pro suis parentibus
De le voir en cet etat pedibus pendentibus.*

*Aspice Pierrot pendu
Quod librum n'a pas rendu
Pierrot pendu non fuisset
Si librum reddidisset. (40)*

*Si reperies par aventure
Librum meum en ton chemin
Redde mihi la couverture
Quae facta est en parchemin
Tibi dabo un sol marqué
Ad bibendum à ma santé
Vel potius un' pièce de six liards
Ad ludendum au billiard. (41)*

(36) 1859 in een schoolboek uit Canada

(37) Notes and queries (1853), p. 438

(38) 16e eeuw, Handschrift confessio amantis (San Marino (CA), Huntington Library, EL 26 A 17)

(39) 16e eeuw, uit Parijs (Notes and queries (1853), p. 554)

(40) Notes and queries (1853), p. 554

*Si inveneris par aventure
Hunc librum dans ton chemin
Redde mihi la couverture
Que facta est d'un petit veau
Tibi dabo un sol marqué
Ad hemendum un petit pâté. (42)*

De scheidingslijn tussen een vervloeking en een meer neutraal eigendomsmerk is niet altijd even duidelijk. Dit mag blijken uit volgende voorbeelden.

*Che livre est à soeur Anthoinette de Prouille
Quy le treuve se luy rende pour l'amour de Dieu. (43)*

*Itken Millings wonende opten Ganshoeuel hoert dit bueck toe .
die idt vint geeft oer weder om gods wil. (44)*

*Item dit boeck hoort toe Jacops Jan
die dit boeck vint brenghet hem weeder om gods willen
of houtet om duvels willen. Amen. (45)*

*Dit boeck hoert toe Aelkenn Lamberts.
Wer det wyndt die brengemi haer weder om
Mer dit niet en doen, soe weet, die brenn. (46)*

In de bovenstaande voorbeelden ligt de nadruk niet alleen op een veroordeling of een excommunicatie. Er kan ook een beloning volgen wanneer iemand een boek aan de rechtmatige eigenaar terugbezorgt t. De beloning mag men evenwel niet altijd even letterlijk opvatten.

*Dit boeck hoort toe Mariken Hubrechts Ockair Symonz huysvrouwe
wonende binne Ziericzee.
Die hem vindt brenghet weder ter rechter handt om Gods wille ende om
eenen drinckpenninck. (47)*

*...die deezen boek vind ofte wederom brenghet
Zal wel zijnen loon betaelt zijn (48)*

*...die den vint ende wederbringht
Die sal hebben eenen penninck. (49)*

*...die hem vind en naer huys bryng
Die zal krygen eenen zelve penning. (50)*

*...die hem brenghet te huis
Zal hebben een penning van zijn ruis. (51)*

(36) 1859 in een schoolboek uit Canada

(37) Notes and queries (1853), p. 438

(38) 16e eeuw, Handschrift confessio amantis (San Marino (CA), Huntington Library, EL 26 A 17)

(39) 16e eeuw, uit Parijs (Notes and queries (1853), p. 554)

(40) Notes and queries (1853), p. 554

(41) L'Intermédiaire des chercheurs et curieux (1878), k. 209

(42) In een getijdenboek in de bibliotheek van Le Mans (L'Intermédiaire des chercheurs et curieux (1896), k. 294)

(43) 15e eeuw (Valenciennes, Bibliothèque municipale, Ms. 140)

(44) 15e eeuw (Leipzig, Universitätsbibliothek, n° 1516)

(45) 16e eeuw (Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1498 G 18)

(46) 16e eeuw, Getijdenboek van Sint-Agnes uit Kampen

(47) 1523, in een Getijdenboek uit Zierikzee (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II, 5573).

(48) 1827, aantekening door Franciscus Dekeuwer uit Reningelst in een C. Buffier, Beginselen der land-beschryvinge tot het gebruyk der jongheyd in het Nederlant, Gent 1773.

(49) 1770, aantekening door Silvester Ghys te Nederbrakel in een Tractaet van den Inbrinck in de sterfhuysen, Brugge 1759 (Biekeroff (1890), p. 117)

...zal hebben dry witte brooyens
en een appel en een alven frank. ⁽⁵²⁾

...zy zullen hebben voor hun loon
Een mande vul appelschroon. ⁽⁵³⁾

...die zal zoo veel flasschen wyn hebben
Of dat er duyvels in dhelle zyn. ⁽⁵⁴⁾

...die ... zal hebben zooveel flesschen wijn
als er pilaren in Bissegem kerke zijn ⁽⁵⁵⁾

...dyese vyndt ofte wederbr ynct
Die sal hebben een selvre pennynck
Ofte een podt mostaert in synen grysen baert
Ofte en gebraden mus in syn plat bacchus ⁽⁵⁶⁾

...diese vient ende weder brynt
hy zal hebben de dochter vant hus hof stroy in zyn backhus. ⁽⁵⁷⁾

...die desen brieff vient die brenctem tuijs
Die sal hebben een vette muys
Oft die schoonste dogter vanden huys. ⁽⁵⁸⁾

...diese vynt ofte weder brynt die zael hebben een zelve penninck
Ofte de caette ofte de muus ofte de scoenste dochtere van den huus. ⁽⁵⁹⁾

Wer dieses Buch findet, ist mir lieb
Wer es behält, der ist ein Dieb;
Wer es bringt an mein Haus,
Der bekommt eine gebratene Maus
Und drei Prügel auf den Rücken.

...

This is John Whyttes Boke
whoo so euer on yt dothe louke
he that fyndyth yt and brynges yt agayne
I wyll geyfe him xl d. for his payene. ⁽⁶⁰⁾

...qui le trouvera me le rande
et je poyeray le vin ce jourduy 29e juillet 1543
tesmoing mon saing manuel cy mis ⁽⁶¹⁾

...qui le trouvera sy le raporte,

(50) 1840, in het handboek van Judocus Wille uit Ursel (Biekorf (1956), p. 41)

(51) 1855, aantekening van Felix Loquet uit Deerlijk in een P. J. Renier, Fabelen, Kortrijk 1834 (Biekorf (1953), p. 264)

(52) 1853, aantekening in een schoolschrijfboek van Desiré Van Acker te Bovekerke (Biekorf (1961), p. 53)

(53) 1830, aantekening door Pieter Torhoudt te Millam in een F.L. Reguis, De stemme des herders, Leuven 1777 (Biekorf (1954), p. 60)

(54) 19e eeuw, aantekening door Frans Caere uit Brugge in een E. Duruban, Francia Anti-hispanica, Amsterdam 1684 (Biekorf (1952), p. 184)

(55) in het kerkje van Bissegem stonden geen pilaren

(56) 1587 (Brugge, Stadsarchief, registers van de klerken van de vier-schaar, Register van Ferdinando De Zaghere)

(57) 15e eeuwse bijbel (Den Haag, KB, 168 G 40)

(58) 1601, protocol van notaris Wouter Franssen Lambrecht te Hooge Mierde.

(59) 1567, aantekening door Joos De Vos in de Gentse Boethius.

(60) 16e eeuw (San Marino (CA), Huntington Library, HM 127)

Et on luy donnera sy bon vin qu'il s'en tiendra pour content. (62)

*...je les satisferai de leur peine a la St André d'un bon dinner
...je les satisferai de leur peignes a la St Martin d'une bouteille de vin (63)*

...et y sera courtais de vin a la mesure de Cotentin. (64)

*...et luy payerai le pain et le vin a la saint Martin
Et le pain d'orge a la saint George. (65)*

*...du pain blanc à la Saint Jean
et du vin à la Saint Martin (66)*

*...pource qui le trouvera et le moy me rendra a dict
sera pay vin et ung chappon roty. (67)*

*...en luy paiyent le bon vin le jour de Saint Martien
et la bonne poulle le jour de sainte Catherine (68)*

*...en payant du vin [à la Saint Martin]
le jour de Saint Thomas le fromage gras. (69)*

*...Il lui poyra bien le vin le jour et feste saint Martin
Et une mésenge à la saint Jean sy la peut prendre. (70)*

*Celui qui le trouvera aura une bouteille de vin
Quand la semelle de mon soulier produira du raisin.*

Hoger hebben we al gezien dat niet alleen een beloning in het vooruitzicht werd gesteld, maar dat ook bestraffing prominent aanwezig was. Die straf kon worden opgelegd rechtstreeks door God, de duivel of de rechterlijke macht, maar ook de eigenaar van het boek behoudt zich het recht voor zelf de boekendief te bestraffen.

*...en al die dit boek niet weder om geeft,
die moet voor elke letter eenen rozenkrans bidden. (71)*

*Wie dezen boek gevonden heeft
En hem aan mij niet weer en geeft,
Zal zoveel Weesgegroeten lezen,
Als er letters mogen wezen
In heel den boek, van voor tot achter,
Hier staat mijn naam en voornaam achter. (72)*

*...die dat vindet die brenghet haer weder om Gods wil,
of die duvel sel se peken mit een pic stoeck. (73)*

(61) 1543, in een gebedenboek van Claude Burllet uit Lyon.

(62) 1553

(63) 1829, in een handboek van Pierre Leclair uit Piney in de Aube.

(64) 15e eeuw, in een manuscript in het bezit van Felipot Le Rebours (Parijs, BNF, Biblioteca Bigotiana, n° 329).

(65) 1593, aantekening van ene Jean Meslyer (L'Intermédiaire des chercheurs et curieux (1879), p. 75)

(66) 1800, in een J.-F. Marmontel, Bélisaire, Parijs 1777.

(67) 17e eeuw, in een boek in het bezit van priester Pierre Bialon te Lyon.

(68) 1722, in een boek in het bezit van Salvy Massoutier te Lyon.

(69) 1809, in een handboek van Pierre Bertier uit Gabriac.

(70) 1501, in een boek in het bezit van Jean Theblereau uit Chinon (Notes and queries (1853), p. 554)

(71) 16e eeuw, in een gebedenboek in het bezit van Pieter Jan Mastenbroek te Tilburg, vermeld bij Kruizinga

*...die dat vijnt die ghevet hoer veder om Goedes willen
of die duvel smijt hem daer neder daer. (74)*

*Die hem vindt en wederbrengt,
Die zal hebben, wat hij verdient.
Die dat niet en doet,
De duvel zal hem trekken
Mee zijn slinke voet
Tot in d'helle
Mee zijn verbrande snottebelle! (75)*

*...die dit fint salt hem weder brengen
Om een appel Om een peer
Hangen doet zeer
hangen is recht
dat doet de beul of zijn knecht. (76)*

*...die desen boek vint
En niet weederom en bringt
Is het heer of is het knegh
De galge is zijn regh. (77)*

*...die dit boek vint
die dan niet weren ge[eft]
vor een appel of vor een per
die zel zitten op het rat
met hondert spelde in zyn gad. (78)*

*...die hem vind en niet thuys en brijngd
die sal men setten op het rat
met een pincken in zijn gat
en d'heeren van de stat
zullen vragen, wat manneken is dat
met dat pinneken in sijn gat. (79)*

*...die dat niet doet die zal zitten op de trappen
Met een ijzeren pen in 't gat.
Die zal roepen zeer o zeer,
Daar heeft Jan Harman Smit zijn boekje weer. (80)
...en die dat niet en doet,
die zal zich stoten met den voet
zoodat hem neus en bekke bloet! (81)*

*...die den vint ende niet weder en gheeft
Die zal hebben een flinck*

(72) te Ruten?

(73) 16e eeuw, in een getijdenboek van de abdij Berne te Heeswijk.

(74) 16e eeuw, Hollands?

(75) te Zottegem

(76) 1637, in een boek in het bezit van Bert Luden te Haarlem.

(77) 1786, in het memoriaalboek van Lambertus Schof van Henis bij Tongeren.

(78) 16e eeuw, "Een kling-dicht van Zacharia Heyns en eene berijmde verwensching", in Het Boek, tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, 2de reeks, 4, p. 230

(79) 1800, in een boek in het bezit van Anthonis Vermast te Oudenaarde, vermeld door Kruizinga.

(80) 1850, in een schoolschrijtboek van Jan Harmens Smit te Overijssel.

*En eenen lepel mostaert
Op zyne vulen baert. (82)*

*Die het vindt, geef het weer
Voor een appel of een peer,
Maar o, wee' die dit niet doet
Krijgt een klap hard op zijn snoet. (83)*

*...die dezen boek vind en niet wederom en bringd
zal krijgen eenen flink dat hij van den osse op den ezel springd. (84)*

*...die dezen boek vind zal hebben eenen zilverlinck
dat hij van den osse op den ezel sprinckt. (85)*

*...die hem vindt en hem niet wederbringt
Zal krijgen eenen flink
Dat hij van den os op den ezel springt
En zal rijden rond de markt
Met een ijzeren pin in zijn gat. (86)*

*...hij zal hebben voor zijn loon
Een beurse vol appelschroom
En heeft hij daermee niet genoeg
Me zullen hem stellen aen de plogh
En slaegen geven genog. (87)*

*Descire soit de truyes et porceaulx
Et puys son corps trayne en leaue du Rin
Le cueur fendu decoupe par morceaulx
Qui ces heures prendra par larcin. (88)*

*...celui qui le trouvera et que le randras
pas le diable le ravalera . (89)*

*Qui che livre emblera
A gibet de Paris pendu sera
Et, si n'est pendu, noiera
Et si ne noie, il ardera
Et si n'art, pire fin sera.*

*Si, tenté du démon
Tu dérobes ce livre
Apprends que tout fripon
Est indigne de vivre. (90)*

(81) uit de Achterhoek

(82) 17e eeuw, in een gebedenboek van Marten Westerlynck (Biekorf (1958), p. 404)

(83) in een boek in het bezit van Jacob Man te Grootfontein, Zuid-Afrika (uit Het boek, Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, 2de reeks, 4, p. 181)

(84) 1830, aantekening van Leopoldus Elleboudt uit Langemark (Brugge, stadsbibliotheek, E 1152), met dank aan Leo Cuvelier.

(85) 1786, aantekening van Pieter Maene uit Aartrijke in een Kort verhael van een achtiën-jarighe Hollandtse reyse ghewandelt van een Vlaemschen boer..., Antwerpen 1650 (Brugge, Stadsbibliotheek, FAVA KL I 309), met dank aan Leo Cuvelier.

(86) 19e eeuw, in een schoolschrijfbok uit het Waasland (A. Joos, Waas Idioticon, Gent 1900, p. 217)

(87) 1782, in een schrift van Joannes Norbertus David te Ascappel (Biekorf (1961), p. 187)

(88) 16e eeuw

(89) 1809, in een handboek van Pierre Bertier uit Gabriac.

*He who does this book borrowe,
And doth not bring it back,
Certes shall he have sorrowe,
And comferte he shall lack.*

*Who lets this book be lost
Who doth embesell yt
God's curse will to his cost
Give him plagues in hell fytt. ⁽⁹¹⁾*

*Who folds a leafe downe ye divel toaste browne,
Who makes marke or blotte, ye divel roaste hot,
Who stealeth thisse boke, ye divel shall cooke.*

*He who steals this booke shall be hanged on a hooke
He that this book stelle wolde, sone be his herte colde.*

*My master's name above you see
Take heede therefore you steale not mee
For if you doe without delay
Your necke ... for me shall pay
Looke doune below and you shal see
The picture of the gallowstree
Take heede therefore of thys in time
Lest on this tree you highly clime. ⁽⁹²⁾*

*Steal not this book for fear of shame
For under lies the owner's name
...and if you dare to steal this book
The devil will take you with his hook. ⁽⁹³⁾*

*...steal not this book for fear of shame
For here you see the owner's name.
And if I catch you by the tail
You must prepare foor Newgate jail.*

*Do not steal this book, my lad,
For lots of money it cost my dad;
And if he finds you, he will say,
Go to Boston gaol today.
Das Buch ist mir lieb
wer mirs stilt der ist ein dib
es sey ritter oder knegt
er ist an den galgen Reg. ⁽⁹⁴⁾*

De volgende formulering was, wegens haar absurditeit, een vreemde

(90) 19e eeuwse Franse schoolboeken (L'Intermédiaire des chercheurs et curieux (1878), k. 116)

(91) 1628

(92) 1540

(93) Notes and queries (1853), p.

554

eend in de bijt, maar bleef in ons taalgebied gedurende eeuwen in gebruik.

*Die dit bouch vind eer dat het verloeren es
dee zal sterven eer dat sijn tijt es.* ⁽⁹⁵⁾

*Der et fynt eer et verloeren w(ort)
der sterft ouc wall eer hey kranck wort.* ⁽⁹⁶⁾

*Die dit boeckgen vint eer 't verlore is,
die sal sterven eer hij syeck is.* ⁽⁹⁷⁾

*Die desen boeck vint eer zij verloren is,
die mach geven dat zij geboren es.* ⁽⁹⁸⁾

*Die desen bouck vindt eer hij verlooren is
Zal sterven eer hij geboren is.* ⁽⁹⁹⁾

Een wel heel bijzondere waarschuwingsformule is die van het “sprekend” boek.

*...dat dezen boek konde spreken
nimand en zol hem in zijne zak konen steken
waent hij zol zeggen ik en behoore aen u niet toe.* ⁽¹⁰⁰⁾

*Dat dezen boek konde spreken,
Gij en zoudt hem in uwen zak niet steken;
Hij zoude zeggen: Hoe, hoe, hoe!
Ik behoore aan Uw niet toe.* ⁽¹⁰¹⁾

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt dat vervloekingformules bestemd voor potentiële boekendieven verspreid voorkwamen in de westerse cultuur. De diverse formules waren ontsproten aan het anathema gebruikt in de kloostergemeenschappen vanaf de vroege middeleeuwen, maar we moeten wel voor ogen houden dat de kloostergemeenschappen die gewoonte wellicht hadden overgeërfd uit de oosterse kerkgemeenschappen. Later, in de 15e en 16e eeuw werd die traditie overgenomen door de wereldlijke intelligentsia via de Latijnse scholen om zo in de volkstaal verder voort te leven. Soms wordt gesteld dat de traditie ophield in de 17e eeuw. ⁽¹⁰²⁾ De hoger aangebrachte voorbeelden bewijzen dat de traditie veel langer bleef bestaan en ook deze varianten moeten gesitueerd worden in de scholen: het gaat hier meestal om rijmpjes neergepend door leerlingen als eigenaar van (leer-)boeken. Zij lieten hun eigendomsrecht in soms gebrekkige spelling en stuntelig schrift gelden op de binnenkaft van hun boeken. Misschien werd de formule op die wijze onbewust doorgegeven aan

(94) Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, MS. poet. et phil. 2° 10

(95) 1512, in een register van het weeshuisarchief te Amsterdam, vermeld bij Kruizinga.

(96) Liedboek van Anna van Collen uit Emmerich (Berlin, Staatsbibliothek, ms. Germ. oct. 280)

(97) 11659, in het manuscript Reisverslag van Hugo Hugenszoon van Rijck naar het Heilig Land in 1561 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A 2 : 3)

(98) 1578, in het rekeningboek van de Sint-Severiusgilde van de wevers te Goes.

(99) 1760, in een rekenboek van Mathias Debaene uit Zwevezele (Biekorf (1955), p. 24)

(100) 18e eeuw, in een Straele der Goddelycke liefde, Brugge 1766

(101) 1850, in een boek in het bezit van de vader van de dichter Guido Gezelle uit Brugge.

(102) Books and Readers in Early Modern England: Material Studies, Philadelphia 2001, p. 123

telkens nieuwe generaties leerlingen en bleef de formule voortleven tot halverwege de 19e eeuw. Dit is slechts een hypothese: over de verspreiding in ruimte en tijd zijn nagenoeg geen gepubliceerde gegevens terug te vinden. Het neerschrijven van vervloekingformules tegen boekendieven was nochtans gedurende eeuwen een integraal deel van onze boekencultuur. In onze tijden bestaat de enige reminiscentie aan deze rijke traditie uit een voorgedrukte versie in poëziealbums voor kinderen.

*Dit album is je lief,
wie het steelt is een dief.
Die moet zitten op een latje,
met zeven spijkers in z'n gatje.
Tot hij roept: 'Genade, Heer,
o, wat doe mijn gatje zeer!'*

RECHTZETTING

In het artikel “Sint-Blasius-Boekel: de Zwalmse poort naar de Vlaamse Ardennen” van Em.Prof. Dr. M. Debackere (p. 374 e.v.), zijn een aantal fouten geslopen.

p. 385 - Foto van de Maelbrou(e)ckhoeve
Hier moet de tekst vermelden : *Afb. 11 : Maelbro(u)eckhoeve.*

p. 386 - Tekst van het lied “Malbrough trekt uit ten strijde”.
Hierna de juiste volgorde van de negen strofen.

Malbrough trekt uit ten strijde.

*Malbrough trekt uit ten strijde,
Mi-ronton, mi-ronton, mi- rontaine
Malbrough trekt uit ten strijde
En komt niet gauw weerom (ter)*

*Hij komt terug met Pasen
Mi-ronton
Hij komt terug met Pasen,
Of Pinksteren misschien (ter).*

*Als Pinksteren voorbij is,
Mi-ronton....
Als Pinksteren voorbij is,
Malbrough is niet weerom (ter)*

*Zijn vrouw klimt op de toren,
Mi-ronton....
Zijn vrouw klimt op de toren
Zo hoog als zij maar kan. (ter).*

*Zij ziet haar page komen,
Mi-ronton...
Zij ziet haar page komen,
In 't zwart is hij gekleed, (ter)*

*Mijn page, o mijn page,
Mi-ronton....
Mijn page, o mijn page
Welk nieuws brengt jij mij mee (ter)*

*Het nieuws dat ik kom brengen
Mi-ronton....
Het nieuws dat ik kom brengen
Dat geeft U veel verdriet (ter)*

*Draag nu geen rose kleren,
Mi-ronton....
Draag nu geen rose kleren,
En geen satijn gewaad (ter)*

*Malbrough is nu begraven
Mi-ronton.....
Malbrough is nu begraven,
En hij komt nooit weerom (ter). (6)*

p. 389 - Foto Kasteel van Malderen

Hier moet de tekst vermelden : *Afb. 13 Het kasteel van Malbrouck in Malderen (na zijn restauratie in 1998).*

Nog een tweetal kleinere correcties :

p. 385, 3de regel de woorden *of vertaald* weglaten.

p. 390, laatste alinea, 14de regel *6,05 ha* i. p. v. *60,5 ha*.

Samenvatting

Emile Verhaeren in de Westhoek

Dr. Tonia Haan,
Veurnelaan 48
8670 Koksijde

Samenvatting

Vorig jaar werd er op talrijke plaatsen in ons land de honderdvijftigste geboortedag van Emile Verhaeren herdacht. Hij behoort met zijn tijdgenoot en vriend Maurice Maeterlinck tot de grote Vlaamse schrijvers die in het Frans schreven en die internationale faam genoten. Zijn leven is verbonden met de geschiedenis van de eerste wereldoorlog in de Westhoek. Hij werd in 1914 door koning Albert I met wie hij vriendschapsbanden onderhield, uitgenodigd in De Panne waar de vorst toen verbleef, om samen met hem het front te bezoeken. Ook in augustus 1915 bezocht hij met de koning het front. Zijn indrukken vonden een neerslag in zijn gedichten en in zijn lezingen in het buitenland over ons land en zijn cultureel verleden.

Verhaeren verongelukte in Rouen op terugreis van één van die lezingen die ertoe moesten bijdragen om België als jong onafhankelijk land voor de toekomst op de kaart te houden iets dat, gezien men toen de afloop van de oorlog niet kende, onzeker was.

Verhaeren werd gerepatriëerd en een eerste maal begraven op de militaire begraafplaats van Adinkerke. Een tweede maal werd hij in het geheim herbegraven op het kerkhof in Wulveringem, eind 1917 of begin 1918, dit op verzoek van de vorsten omdat Adinkerke toen onder vuur lag. In 1927 werd Verhaeren terug opgegraven en ditmaal werd hij in zijn geboortegrond begraven in Sint-Amands aan de Schelde.

Summary

Last year we commemorated the one hundred and fiftiest birthday of Emile Verhaeren on different places in our country. He and his friend Maurice Maeterlinck belong to the great Flemish authors who wrote in French and enjoyed international recognition. His life can be linked with the history of the First World War in the Westhoek. In november 1914 he was invited by King Albert I, with whom he was on friendly terms, at De Panne, the Royal Family's residence at the beginning of the war, to visit the front in his company. In august 1915 he visited for a second time the front with the King. His impressions found their expression in his poems and in his lectures abroad on our country and its cultural past.

Verhaeren died in an accident in Rouen on his way back from one of these lectures the purpose of which was to keep Belgium under the attention of its allies as its future as a young, independent country was uncertain. Indeed the outcome of the war was still unknown.

Verhaeren was repatriated and buried for a first time at the military cemetery of Adinkerke. He was secretly buried for a second time in the churchyard at Wulveringem at the end of 1917 or at the beginning of 1918 at the request of the Royal Family as Adinkerke was at that time under fire. In 1927 Verhaeren was buried at his birthplace Sint-Amands aan de Schelde.